JÁNOS

A tanítvány, akit Jézus szeretett

Az apostol, az evangélista és a kereszténység
egyik legnagyobb rejtélye

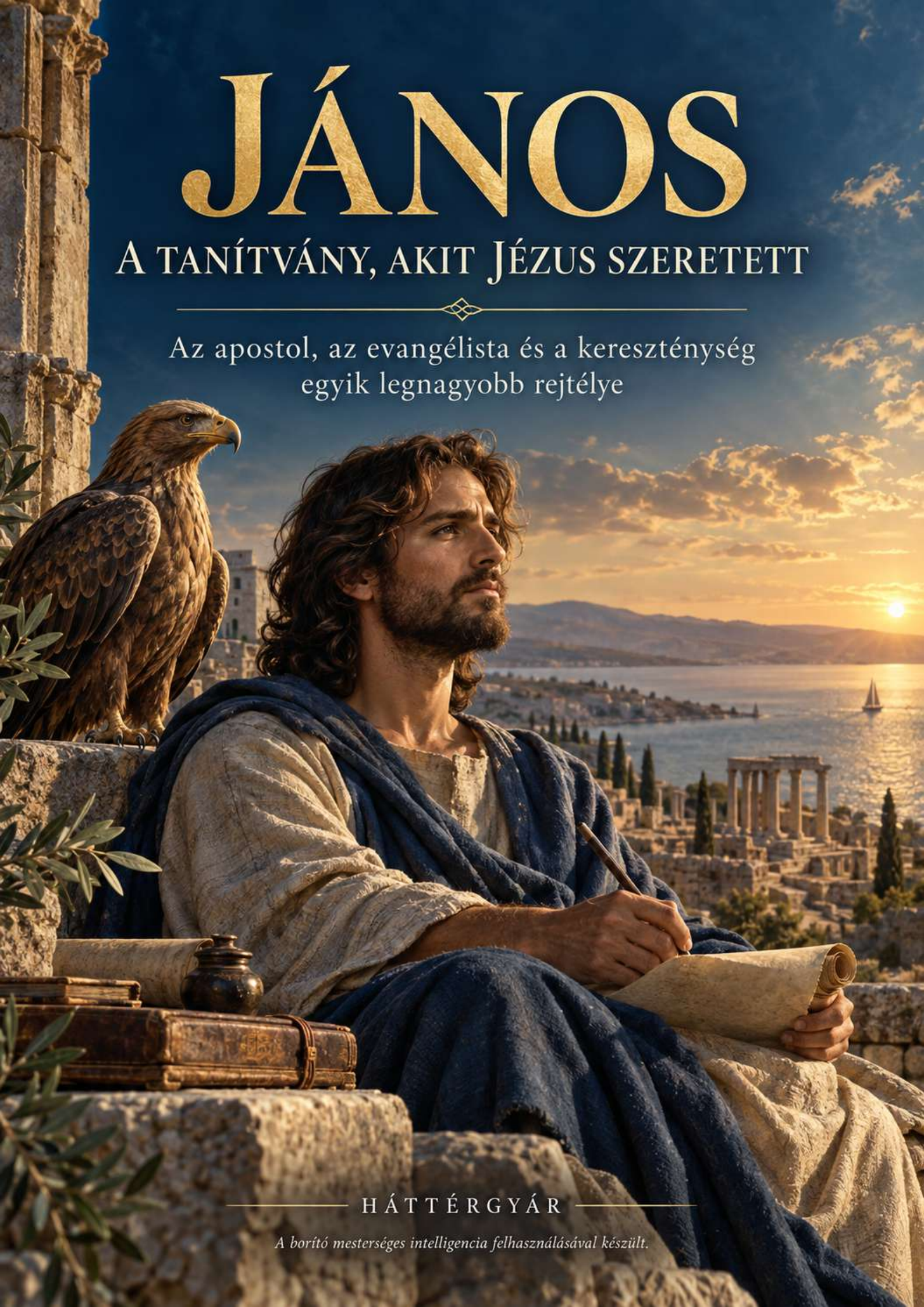

HÁTTÉRGYÁR

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

JÁNOS

A tanítvány, akit Jézus szeretett

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

HÁTTÉRGYÁR

Tartalom

1. fejezet – Galilea világa Jézus korában 4

2. fejezet – A meghívás 11

3. fejezet – A mennydörgés fiai 18

4. fejezet – Jézus legszűkebb körében 25

5. fejezet – A névtelen tanú 32

6. fejezet – A vacsora, amely megváltoztatta a világot 47

7. fejezet – A kereszt alatt 57

8. fejezet – Az üres sír tanúja 67

9. fejezet – Péter és János Jeruzsálemben 76

10. fejezet – A jeruzsálemi egyház oszlopai 85

11. fejezet – Jeruzsálem pusztulása és a keresztények szétszóródása 95

12. fejezet – Az efezusi János 103

13. fejezet – János presbiter és a két János kérdése 111

14. fejezet – A szeretett tanítvány közössége 121

15. fejezet – Az evangélium születése 139

16. fejezet – Kezdetben volt az Ige 149

17. fejezet – A jelek könyve 159

18. fejezet – A dicsőség könyve 170

19. fejezet – János három levele 179

HÁTTÉRGYÁR

20. fejezet – Patmosz és a Jelenések könyve 186

21. fejezet – Az utolsó apostol 193

22. fejezet – Az evangélista kétezer éves öröksége 200

Kronológia – János és a jánosi hagyomány történeti keretei 210

Fontosabb személyek és fogalmak 214

Felhasznált irodalom és elsődleges források 218

HÁTTÉRGYÁR

1. fejezet – Galilea világa Jézus korában

A Genezáreti-tó partján a mindennapok rendjét elsősorban a természet és a megélhetés követelményei alakították. A halászok munkáját a szél, a víz és az éjszakai fogás lehetősége szabályozta, az árusok a kikötőben és a piacokon alkudoztak, a családok pedig a föld, a tó és az adókötelezettségek szűkös egyensúlyában próbáltak megélni. Ebben a világban helyezik el az evangéliumok Zebedeus fiait, Jakabot és Jánost. A későbbi keresztény hagyomány egyiküket korai vértanúként, másikukat az isteni szeretet tanújaként őrizte meg. A rendelkezésünkre álló legkorábbi elbeszélések azonban két halászról beszélnek, akik egyszer csak elhagyták megszokott életüket. Hogy milyen éjszakák, családi viták és döntések előzték meg ezt a fordulatot, azt egyik forrás sem rögzítette. A történésznek be kell érnie azzal, amit a kor körülményeiről tudhat, és azzal a néhány jelenettel, amelyben a két testvér valóban megjelenik.

A tó, amelyet az evangéliumok Galileai-tengernek is neveznek, édesvizű medence a Jordán völgyében. Északon patakok táplálják, délen ismét a Jordán viszi

HÁTTÉRGYÁR

tovább vizét. A partvidék nem volt teljesen egységes: falusi települések, megművelt parcellák, halászati kikötők és uralkodói fejlesztések váltották egymást. Kafarnaum az északi part jelentős települése volt, míg a nyugati oldalon a Heródes Antipász által alapított Tiberias újabb városi életformát képviselt. A tavon dolgozó ember egyszerre láthatta a hagyományos vidéki gazdaság és a hellenisztikus-római igazgatás jelenlétét. Az áruk útja nem állt meg a faluhatárnál, és a megélhetés sem volt független a politikától. A halat tartósították, szállították, feldolgozták; a csónakok és hálók fenntartása pedig beruházást és együttműködést kívánt.

Az evangéliumi halász alakját könnyű volna a végletes szegénység jelképeként kezelni. Az evangéliumi szövegek azonban ennél összetettebb társadalmi valóságra engednek következtetni. Márk szerint Zebedeusnak béresei voltak, amikor fiai elhagyták a csónakot. Ez a rövid megjegyzés nem teszi a családot gazdaggá, de arra utal, hogy a munkában a szoros rokoni kapcsolatokon túl mások is részt vettek. Egy működő halászvállalkozás gyakran több ember összehangolt tevékenységén alapult; a hálók javítása, a felszerelés beszerzése és a fogás értékesítése a vízen töltött órákon túl is munkát követelt. János esetleges írás-olvasási készségére ebből mégsem

HÁTTÉRGYÁR

következtethetünk biztosan. A gazdasági ügyekben való jártasság és a görög nyelven megszerkesztett evangélium szerzői képessége két egészen különböző kérdés.

A Heródes-dinasztia uralma meghatározta a tó környékének életét. Nagy Heródes halála után Galilea és Perea Heródes Antipász fennhatósága alá került, aki római támogatással kormányzott. Hatalmának fennmaradását a császári udvarhoz fűződő viszony és a helyi rend fenntartása biztosította. Az uralkodói fejlesztések új gazdasági lehetőségeket teremtettek, ugyanakkor a terhek és az egyenlőtlenségek is érzékelhetők voltak. Az emberek fizettek a föld használatáért, számoltak különféle adókkal és illetékekkel, és a városi piacok feltételeihez alkalmazkodtak. A társadalmi feszültségekről több forrást ismerünk, de óvakodnunk kell attól, hogy minden galileai család életét nyílt politikai ellenállásként képzeljük el. A legtöbben a mindennapos fennmaradás gyakorlati kérdéseivel foglalkoztak.

János zsidó családban nőtt fel, amelynek vallási életét az ünnepek, az imádság, a szombat és a Szentírás történetei alakították. Galileában a vallásgyakorlat változatos lehetett, a jeruzsálemi templom pedig távolsága ellenére is központi jelentőségű maradt. A

HÁTTÉRGYÁR

zarándoklatok nemcsak vallási kötelességet jelentettek: alkalmat adtak rokonok, kereskedők és távoli településekről érkezők találkozására. Jeruzsálem eseményei így akkor is hatottak a galileaiakra, ha életük nagy részét a tó közelében töltötték. A korabeli zsidóságon belül több irányzat, értelmezési hagyomány és helyi közösségi forma létezett. A későbbi kereszténység megszületését ezért nem lehet egyszerűen egy egységes zsidó vallással való szembefordulásként leírni; a tanítványok vitái egy sokszínű vallási világon belül kezdődtek.

A család férfitagjairól alig maradt fenn adat. Zebedeus neve a szinoptikus evangéliumokban szerepel, de személyiségét, életkorát és későbbi sorsát nem ismerjük. János anyját a hagyomány gyakran Szalóméval azonosítja, részben a keresztnél álló asszonyok felsorolásainak összevetésével. Az evangéliumok azonban nem közlik minden érintett rokonsági kapcsolatát egyértelműen. Az ilyen azonosításoknak van hagyománytörténeti jelentőségük, mégsem alakíthatók észrevétlenül biztos életrajzi tényekké. Arról sincs megbízható adatunk, hogy János házas volt-e, voltak-e gyermekei, vagy milyen életkorban csatlakozott Jézushoz. A későbbi művészet rendszerint fiatal,

HÁTTÉRGYÁR

szakálltalan alakként ábrázolja. Ez az ábrázolás a szellemi és művészi hagyomány eredménye, nem önálló bizonyíték születési évére.

A név maga is figyelmet érdemel. A János név héber eredetű, jelentése Isten kegyelmére utal, és az első századi zsidó világban nem számított ritkaságnak. Ez a körülmény később fontosnak bizonyul: az Újszövetségben szerepel Keresztelő János, Zebedeus fia, János, és a korai egyházi hagyomány több más Jánosról is tud. Amikor valamely későbbi szerző egyszerűen „Jánosra” hivatkozik, nem mindig világos, kit ért alatta. A modern kutatás egyik alapvető feladata annak megállapítása, vajon az apostolnak tulajdonított különféle cselekedetek és írások valóban ugyanahhoz az emberhez kapcsolódtak-e. A kérdés nem azzal kezdődik, hogy megbízhatók-e általában a hagyományok, hanem azzal, hogy egy-egy tanúságtétel pontosan milyen személyt nevez meg, és mikor született.

A tó partján élő János számára a világ földrajzi horizontja kezdetben alighanem Galilea és a zarándokutak ismert állomásai körül húzódott. Ezt azonban nem szabad a szellemi elszigeteltséggel azonosítani. Az arámi nyelvű hétköznapok mellett a görög is jelen volt a térség kereskedelmében és

közigazgatásában. A hallott történetek, a zsinagógai felolvasások, a családi és közösségi viták gazdag emlékezeti kultúrát teremtettek. Mégis nagy távolság választja el ezt a környezetet attól a görög prózától, amelyet ma János evangéliumaként ismerünk. Ha a kettőt ugyanahhoz az emberhez akarjuk kapcsolni, akkor az évtizedek, a tanítványi kör és az esetleges írnokok, szerkesztők szerepét is meg kell vizsgálnunk.

A korabeli társadalmi viszonyok bemutatásakor állandó veszély, hogy a történeti hátteret kész életrajzi részletekké alakítjuk. Tudjuk, milyen hálókkal és csónakokkal dolgozhattak a galileai halászok; ebből azonban nem tudjuk, János egy bizonyos reggelen milyen halat fogott. Ismerjük a vallási ünnepek rendjét; ebből nem következik, hogy ő mikor járt először Jeruzsálemben. Az ókori tárgyi emlékek, a történetírók és a későbbi rabbinikus hagyomány segítenek a lehetséges világ megrajzolásában, de nem pótolják a személyes dokumentumokat. Jánosról nem maradt fenn olyan levél, amelynek saját kezű írását független bizonyíték igazolná, sem korabeli hivatalos irat, amely életútját rögzítené.

Mindez nem teszi érdektelenné a gyermekkorát és a környezetét. Éppen ellenkezőleg: a galileai életforma nélkül a későbbi elbeszélések több gesztusa érthetetlen

maradna. A csónak elhagyása nem puszta költői jelkép, hanem családi és gazdasági kötelezettségekkel való szakítás. Az utazó tanítóhoz csatlakozás bizonytalanságot jelentett, a tanítványi körön belüli helyért folyó vita pedig olyan emberek közötti konfliktus volt, akiknek addig saját közösségükben megvolt a szerepük. A hagyomány által megőrzött két testvér azért válhat az elbeszélés eleven szereplőjévé, mert döntéseiknek a korabeli Galileában felismerhető társadalmi súlyuk volt. Innen indul az az út, amelyet a források már nem egyenletesen világítanak meg, de amely a keresztény történeti emlékezet egyik legtartósabb alakjához vezet.

HÁTTÉRGYÁR

2. fejezet – A meghívás

A keresztény elbeszélésekben a tanítványi élet rendszerint egy megszólítással kezdődik. A galileai tó partján Jézus meglátja a munkájukkal foglalkozó halászokat, és követésére hívja őket. Márk evangéliumában előbb Simon és András, majd Jakab és János következik. A két utóbbi testvér éppen hálóit készíti elő a csónakban, amikor meghallja a felszólítást. Az elbeszélés rövidsége szinte drámai: a család és a munka ismert keretei egyetlen döntésben háttérbe szorulnak. A történet nem magyarázza el, mit tudtak előzőleg Jézusról, beszélgettek-e már vele, vagy mit szólt hozzá Zebedeus. Az evangélista számára a meghívás ereje és a válasz azonnalisága a lényeg, nem egy életrajzi döntés valamennyi előzménye.

Máté elbeszélése lényegében követi ezt a szerkezetet, Lukács azonban a csodálatos halfogás történetéhez kapcsolja Simon meghívását. A változatokban közös, hogy Jézus követése a megszokott foglalkozás elhagyását jelenti. Eltér viszont a szereplők megjelenítése és az események hangsúlya. Márknál és Máténál a tanítványi hívás egy sorozat része, Lukácsnál Simon tapasztalata és megrendülése erősebben előtérbe kerül. Ha ezekből a

HÁTTÉRGYÁR

szövegekből pontosan rekonstruálni akarnánk egyetlen délután eseménysorát, több bizonytalansággal szembesülnénk. A szövegek azonos hagyományvilágot jelenítenek meg, de saját teológiai és irodalmi céljaik szerint választják ki a részleteket.

János evangéliuma egészen más helyen indítja a tanítványok történetét. A negyedik evangélista a Jordán környékére irányítja a figyelmet, ahol Keresztelő János tanítványai hallanak Jézusról. Közülük ketten követik őt, egyikük András, Simon Péter testvére. A másik tanítvány névtelen marad. E névtelenség később sok értelmezőt arra ösztönzött, hogy benne magát az evangélistát vagy a szeretett tanítványt keresse. A szöveg azonban ezen a helyen nem mondja ki az azonosítást. Az elbeszélés a tanúságtétel továbbadását állítja középpontba: Keresztelő János Jézusra mutat, a tanítványok követik őt, majd egymást vezetik hozzá.

Keresztelő János mozgalma a korszak vallási életének egyik jelentős jelensége volt. A megtérésre és a közeli ítéletre figyelmeztető prédikátor a Jordánhoz kötődő keresztelési gyakorlata révén vált ismertté. Josephus Flavius is megemlékezik róla, bár hangsúlyai eltérnek az evangéliumokétól. A keresztelés és a bűnbánat olyan vallási nyelvet használt, amelyet a zsidó tisztulási

hagyományokból is megérthetünk, ugyanakkor a mozgalom sajátos közösségi vonzerővel rendelkezett. Az evangéliumok Jézus fellépését Keresztelő János tevékenységével hozzák kapcsolatba. A kapcsolat történeti magja a legtöbb kutató számára valószínű, még ha a részletek és a két mozgalom viszonyának értelmezése vitatott is.

Az a gondolat, hogy Zebedeus fia, János először Keresztelő János tanítványi köréhez tartozott, különösen vonzó az életrajzi elbeszélés számára. Megmagyarázhatná, hogyan találkozott a galileai halász az új tanítóval, és miért döntött olyan gyorsan követése mellett. Ennek ellenére világosan kell látnunk, hogy a negyedik evangélium névtelen tanítványát a szöveg önmagában nem azonosítja Zebedeus fiával. Amikor a későbbi értelmezés mégis ezt teszi, két különálló hagyományt kapcsol össze. Az összeillesztés lehet történetileg lehetséges, de nem azonos azzal, mintha egy korai forrás kifejezetten tanúsítaná a kapcsolatot. János életének egyik legfontosabb állítólagos fordulópontja tehát már a történet elején nyitott kérdés marad.

A tanítványi meghívás elbeszélései azt is megmutatják, mennyire különbözött a korabeli tanítómester és tanítvány viszonya a modern iskoláétól.

HÁTTÉRGYÁR

Egy vallási tanító követése nem csupán meghatározott órákra szóló részvételt jelentett, hanem együtt járhatott utazással, közös étkezéssel és az életvitel megváltoztatásával. A tanítvány megfigyelte mestere vitáit, gesztusait, imáját és emberi kapcsolatait. A megszerzett tudás szóbeli közegben, emlékezeti gyakorlatok és visszatérő történetek útján rögzült. A későbbi evangéliumok keletkezésének vizsgálatakor ezért lényeges az a kérdés, mennyire voltak jelen a szemtanúk a hagyomány továbbadásában. Richard Bauckham kutatásai különös hangsúlyt helyeznek arra, hogy a korai keresztény emlékezet nem feltétlenül névtelen közösségi folyamatként működött.

A halászok meghívása ugyanakkor a társadalmi kötelékek átrendeződését is jelentette. Márk szerint Zebedeus a béresekkel maradt a csónakban, ami a történetben egyszerre hangsúlyozza a fiúk távozását és azt, hogy a munka nem feltétlenül lehetetlenült el. A családapa érzéseiről azonban a szöveg hallgat. Későbbi kegyes elbeszélések szívesen ábrázolják az apostolokat olyan férfiakként, akik minden habozás nélkül felismerték az isteni küldetést. A történeti szemlélet nem vitatja, hogy a döntésnek mély vallási indítéka lehetett, de a lemondás és az ismeretlennel járó kockázat súlyát

HÁTTÉRGYÁR

sem hagyhatja figyelmen kívül. Az a férfi, aki csónakot, testvéri munkaközösséget és megszokott napirendet hagyott maga mögött, a következő évekre újfajta kiszolgáltatottságot vállalt.

Az apostoli névsorok különösen fontosak annak megállapításához, milyen helyet foglalt el János a korai keresztény emlékezetben. A tizenkettő felsorolásaiban János rendre kiemelt helyen szerepel, rendszerint Jakabbal kapcsolatban. A tizenkét tanítvány száma Izrael tizenkét törzsére utalhatott, vagyis a csoport szimbolikus jelentőséggel is rendelkezett. Az evangélisták névsorai nem minden apró részletben azonosak, mégis érzékeltetik egy viszonylag állandó apostoli hagyomány jelenlétét. János nevének ismételt szereplése önmagában is azt mutatja, hogy személyét a korai keresztény közösségek fontosnak tartották. Ebből azonban még nem következik, hogy később a nevével összekapcsolt valamennyi mű tőle származott.

A meghívás után a szinoptikus elbeszélések Jánost többnyire csoporttagként, ritkábban önálló szereplőként mutatják. Nem maradt fenn tőle hosszú beszéd vagy olyan személyes vallomás, amelyet az evangéliumok közvetlenül az ő nevéhez kötnének. Ebben különbözik Pétertől, akinek kérdései, félreértései és határozott

HÁTTÉRGYÁR

megszólalásai sokkal gyakrabban kerülnek az olvasó elé. János alakja ezért jórészt kapcsolatokon keresztül válik felismerhetővé: Jakab testvére, Péter társa, a belső tanítványi kör tagja. A későbbi szeretett tanítvány képe ehhez képest feltűnő átrendeződést jelent, mert egy névtelen, de Jézushoz kivételesen közel álló szereplőt állít a történet középpontjába.

Nem tudjuk, hány éves volt János a meghívás idején, mennyire ismerte a Szentírást, vagy milyen gyakran jutott el Jeruzsálembe. A feltételezések közül több valószínűnek tűnhet, mégsem használható bizonyított életrajzi adatként. A források szűkszavúságát részben műfajuk magyarázza: az evangéliumok nem az apostolok életrajzai, hanem Jézus történetének elbeszélései. A tanítványok csak annyiban kapnak egyéni arcvonásokat, amennyiben ez az elbeszélés célját szolgálja. Az a döntés, hogy valaki a nevét viselő későbbi hagyomány történetét ebből a kevés adatból bontja ki, szükségképpen szoros forráskritikát kíván.

A négy evangélium tanítványhívásai végül egy fontos felismeréshez vezetnek. Egyetlen megbízható kronológiát nem tudunk minden részletében összeállítani, de látható, hogy Jézus körül különféle hátterű emberekből szerveződött mozgalom, és ebben

Zebedeus két fia korán jelentős szerepet kapott. A szinoptikus hagyomány a tóparti döntés emlékét őrizte, a negyedik evangélium pedig a tanúságtétel és a személyes felismerés láncolatát állította előtérbe. A kettő közötti különbség több mint elbeszélői változatosság: előrevetíti azt a kérdést, hogy a negyedik evangélium sajátos nézőpontja mögött milyen emlékező személy vagy közösség állhatott. János történetének következő szakaszában még a névvel megnevezett apostolt követhetjük, mielőtt a szeretett tanítvány rejtélye elfoglalná a központi helyet.

HÁTTÉRGYÁR

3. fejezet – A mennydörgés fiai

A keresztény képzőművészet Jánost rendszerint szelíd, elmélyült és fiatal tanítványként jeleníti meg. A legtöbb ábrázoláson figyelmesen Jézus felé fordul, az utolsó vacsorán közel hajol hozzá, a kereszt alatt pedig bánatát csendes méltósággal viseli. A szinoptikus evangéliumok néhány jelenete egészen más személyiséget enged sejtetni. A testvérek, Jakab és János nemcsak készséges követők, hanem indulatos, becsvágyó férfiak is, akik olykor félreértik Jézus szándékát. Márk különleges melléknevet őrzött meg róluk: Boanergesz, amelyet maga az evangélista a mennydörgés fiainak fordít. Az elnevezés pontos nyelvi háttere vitatott, de az elbeszélésben világosan megkülönbözteti a testvéreket a többi tanítványtól. A későbbi szeretett tanítvány alakja és a mennydörgés fia közötti távolság a Jánosról szóló életrajz egyik legérdekesebb feszültsége.

A melléknévből nem szabad teljes pszichológiai portrét készíteni. Az ókori személynevek és ragadványnevek gyakran egyetlen tulajdonságot, családi kapcsolatot vagy emlékezetes helyzetet ragadtak meg, és nem feltétlenül fejezték ki az illető egész személyiségét.

HÁTTÉRGYÁR

Mégis figyelemre méltó, hogy a hagyomány nem tüntette el a testvérek kevésbé rokonszenves vonásait. Jézus követői között a hitbeli odaadás és a közösségen belüli versengés egyaránt jelen volt. Egy vándorló tanítói körben, amelynek tagjai otthagyták korábbi foglalkozásukat, különösen fontossá válhatott, ki kerül a mester közelébe, kit tekintenek megbízhatónak, és kinek lesz később tekintélye. A tanítványok saját jövőjüket is Jézus küldetéséhez kötötték, anélkül hogy annak jelentését mindig ugyanúgy értették volna.

Márk evangéliumának egyik beszédes jelenetében Jakab és János azt kéri Jézustól, hogy dicsőségében egyikük jobb, másikuk bal oldalán ülhessen. A kérés mögött a királyi hatalom, az elsőbbség és az eljövendő rend képzete húzódik. A két testvér egy olyan mozgalomban keresi a maga helyét, amelynek vezetőjétől különleges isteni fordulatot várnak. Jézus válaszában a kehely és a keresztség képe jelenik meg, majd a szolgálat kerül a rangvágy helyére. A jelenet jelentősége részben éppen abban rejlik, hogy az elbeszélés nem idealizálja a tanítványok gondolkodását. Az ambíció nem külső ellenségük, hanem saját közösségükön belüli tapasztalat.

Máté párhuzamos elbeszélése módosítja a helyzetet: a kérést Zebedeus fiainak anyja terjeszti Jézus elé. A

HÁTTÉRGYÁR

különbség egyszerre teológiai és elbeszéléstechnikai kérdéseket vet fel. Talán a későbbi szerző kímélni akarta az apostolok megítélését, talán olyan hagyományt ismert, amely az anyát is szerepeltette. A két beszámoló között történeti alapon nem lehet minden részletet eldönteni. Fontosabb megfigyelés, hogy mindkettő megőrzi a kiemelt hely igénylésének alaphelyzetét, és mindkettő a tanítványi szolgálat követelményével állítja szembe. A kereszténység első nemzedékéről alkotott képbe ez a feszültség is beletartozik: a később szentként tisztelt apostolok története saját gyengeségeikről is beszél.

Lukács evangéliumában a testvérek másfajta indulata bukkan fel. Amikor Jézus útban Jeruzsálem felé egy szamariai település elutasításába ütközik, Jakab és János azt kérdezi, kívánja-e, hogy tűz szálljon le az égből és pusztítsa el a visszautasítókat. Jézus megfeddte őket. A történet hátteréhez hozzátartozik a zsidók és szamariaiak közötti, hosszú történeti múltra visszatekintő vallási és társadalmi elkülönülés. A szamaritánus közösség saját szent hagyományai és kultuszhelye miatt vitában állt a jeruzsálemi központú vallásgyakorlattal. Egy Jeruzsálembe tartó zarándokcsoport szamariai fogadtatása ezért nem pusztán személyes vendégszeretet kérdése volt. A tanítványok válasza ugyanakkor

aránytalan és romboló; a történet éppen ezzel világítja meg Jézus útjának eltérő jellegét.

A tűz lehívásának elképzelése ószövetségi prófétai mintákra emlékeztet. Az Illéshez kapcsolódó történetekben az isteni hatalom jele ítéletként is megnyilvánulhat. A két testvér kérése tehát nem feltétlenül puszta önkényes dühkitörés; egy vallási mintát alkalmaznak olyan helyzetben, amelyet Jézus másként értelmez. Ez a különbség magyarázza a jelenet súlyát. A tanítványi kör tagjai ismerhettek szent történeteket és tekintélyes példákat, de a helyes hivatkozás kérdése állandó vita tárgya lehetett. A korai keresztény hagyományban visszatérő téma, hogy Jézus tanítványainak meg kellett tanulniuk különbséget tenni a várt hatalmi győzelem és a szolgálatként értett küldetés között.

János önálló megszólalásai ritkák. Márk és Lukács egyaránt elbeszéli, hogy János olyan embert említ Jézusnak, aki az ő nevében űzött ki démonokat, de nem tartozott a közvetlen követői körhöz. A tanítványok meg akarták akadályozni működését, mert az illető nem velük járt. Jézus ezzel szemben arra inti őket, hogy ne tiltsák el. A jelenet különösen érdekes, mert János itt a csoport határait védi. Az első keresztény közösségek számára a

HÁTTÉRGYÁR

kívülállók és a hozzájuk lazábban kapcsolódó követők kérdése később is fontos maradt. Az elbeszélés arra figyelmeztet, hogy a tanítványok olykor saját közösségi kizárólagosságukat azonosították Jézus küldetésének érdekeivel. A történetben Jézus válasza kitágítja azt a kört, amelyben a jó cselekedet elismerhető.

Az ilyen epizódok nem teszik Jánost ellenszenvessé, de emberközelivé igen. Egy vallási mozgalom vezetőjéhez hűséges, közösségét védelmező, olykor az elsőbbségre vágyó férfi képe rajzolódik ki. A későbbi keresztény irodalom gyakran úgy olvasta e történeteket, mint a lelki fejlődés állomásait. A mennydörgés fiából a szeretet apostola lesz, akinek szavai már a megbékélés és a testvéri egység körül forognak. Ez az értelmezés szép és következetes, de történeti bizonyítékként korlátozott. A fejlődést maguk az evangéliumok nem beszélik el folyamatos életrajzként; a későbbi szerzők hozták összefüggésbe a szinoptikus János indulatos megszólalásait a jánosi levelek szeretetközpontú tanításával.

A belső kör tagjaként János tekintélye különleges lehetett. Márk evangéliumában a testvérek Péterrel és Andrással együtt külön kérdeznek Jézustól a templom jövőjéről és a végső eseményekről. Ez az elbeszélés

megőriz egy szűkebb tanítványi társaságot, amelynek alkalma van magyarázatot kérni az egyébként a sokasághoz szóló mestertől. János helyét azonban itt is kapcsolatai jelölik ki. A különleges szerep nem azt jelenti, hogy az egyház későbbi rendjében egyértelmű vezetőként lépett fel. A névsorok és a bensőséges jelenetek inkább a korai emlékezetben elfoglalt jelentős helyére utalnak, mintsem valamely pontosan körülhatárolható intézményi tisztségére.

Milyen embernek ismerhették kortársai? A kérdésre nincs közvetlen válasz. Márk elbeszélésének rövid megszólalásai irodalmi összefüggésben állnak, Lukács pedig saját céljainak megfelelően válogatta és szerkesztette a hagyományt. A következtetések mégsem teljesen önkényesek: mindhárom szinoptikus evangélium egy olyan tanítványi világot tár fel, amelyben félreértések, tekintélyviták és fokozatos felismerések kísérik Jézus működését. János ebben nem kivétel, hanem jellegzetes szereplő. Az apostoli tekintély utólagos tekintete nem törölheti el azt a tényt, hogy a legkorábbi szövegek tanuló, vitatkozó és olykor tévedő emberként mutatják be.

A két testvér kapcsolata a későbbi történet megértéséhez szintén hozzátartozik. Jakab az apostolok

cselekedeteinek beszámolója szerint I. Heródes Agrippa uralma alatt erőszakos halált halt. János további sorsa ennél sokkal homályosabb. A két testvérhez kötődő kezdetek és a később feltételezett hosszú jánosi életút közötti eltérés a keresztény emlékezetben idővel új értelmezést kapott. Jakabot a vértanúság korai példájaként, Jánost a hosszú tanúságtétel és a tanítás megőrzőjeként ábrázolták. E kettősség azonban már a későbbi hagyomány szerkezete; az első tanítványi években a források még együtt mutatják a testvéreket, s egyéni jövőjükről semmit sem árulnak el.

A Boanergesz név tehát nem puszta színes részlet. Arra emlékeztet, hogy a történeti Jánosról fennmaradt legkorábbi adatok és az evangélista alakjáról kialakult szentkép nem fedik egymást maradéktalanul. A különbségnek több magyarázata lehet: egy ember hosszú életében sokat változhat; az eltérő hagyományok egy személy más-más vonását emelhetik ki; vagy a Jánosnak tulajdonított történetek eredetileg több különböző személyhez kötődhettek. Egyelőre egyik lehetőséget sem kell véglegesen elfogadnunk. A következő eseményekben a szinoptikus Jánost még világosan követhetjük, miközben a különleges tanítványi közelség motívuma egyre fontosabbá válik.

HÁTTÉRGYÁR

4. fejezet – Jézus legszűkebb körében

A három szinoptikus evangélium több alkalommal külön említi Pétert, Jakabot és Jánost. A nevek visszatérése arra utal, hogy az elbeszélők emlékezetében vagy forrásaiban létezett egy szűkebb tanítványi kör hagyománya. A „belső kör” kifejezés modern összefoglalás, nem hivatalos intézményi rang megnevezése. Mégis segít megérteni, miért válik János néha láthatóvá a tizenkettőn belül, miközben más jelenetekben nem kap önálló szerepet. A kiválasztott tanítványok közvetlen tanúi lehetnek olyan eseményeknek, amelyekhez a többi követő nem jut hozzá az elbeszélések szerint. Ez az elrendezés később táplálhatta azt az elképzelést, hogy János különleges és személyes ismereteket őrzött Jézusról.

Jairus lányának történetében Jézus egy kétségbeesett apa kérésére indul el. A helyzet a gyógyítás és a halál közötti határra helyezi a jelenetet: a gyermek állapota súlyos, a küldöncök pedig már haláláról számolnak be. Márk szerint Jézus nem engedi, hogy mindenki vele tartson; csak Pétert, Jakabot és Jánost viszi magával. A házban jelen van a gyermek apja és anyja is, így a

HÁTTÉRGYÁR

történet a családi gyász és a kivételes tanúság szűk körében játszódik le. A kézről, a megszólításról és a felkelésről szóló részletek elevenné teszik az elbeszélést. A szöveg azonban nem jelöli meg, hogy pontosan ki adta tovább ezeket az emlékeket, ezért a jelenet részletgazdagsága önmagában nem bizonyítja János közvetlen szerzőségét.

A történetben szereplő arámi megszólítás külön figyelmet kapott az újszövetségi kutatásban. A megőrzött idegen nyelvi fordulat olyan sajátos emlékezeti nyomnak tűnhet, amely egy korai hagyományt őriz. A kérdés mégsem dönthető el pusztán a szavak régies hangzásából. Az ókori elbeszélők idegen nyelvi részleteket azért is megtarthattak, mert ünnepélyesek voltak, mert jelentőséget tulajdonítottak nekik, vagy mert a közösség már rögzült formában ismételte őket. A szövegközeli történeti elemzésnek ezért egyszerre kell értékelnie a lehetséges régi emléket és az evangélista szerkesztői szándékát. A feltámadási csodatörténet Jézus tekintélyét mutatja be, és a három tanítvány szerepe ennek tanúi között helyezkedik el.

A színeváltozás jelenete még erőteljesebben elkülöníti a három kiválasztott tanítványt. Jézus magas hegyre viszi Pétert, Jakabot és Jánost, ahol a történet szerint ruhája

HÁTTÉRGYÁR

ragyogóvá válik, Mózes és Illés jelenik meg, majd mennyei hang szólal meg. A hegy pontos helyszínét az evangéliumok nem adják meg, így a Tábor-heggyel való azonosítás későbbi hagyományként kezelendő. Az elbeszélés gazdag bibliai motívumokból építkezik: a hegy a kinyilatkoztatás helye, a fény az isteni jelenlétre utal, Mózes és Illés pedig a törvény és a prófétai hagyomány fontos alakjai. Péter kezdeményezése három sátor felállítására az élmény megragadásának vágyaként is érthető, az elbeszélés mégis azt hangsúlyozza, hogy a tanítványok nem értik teljesen, amit látnak.

János ebben a történetben nem szólal meg, jelenléte mégis jelentős. Ha a jelenet egy történeti tapasztalat emlékét őrzi, akkor a kiválasztott tanítványok különleges vallási élmény tanúi lehettek. Ha erősebben hangsúlyozzuk az elbeszélés teológiai formáját, a három tanítvány szerepe Jézus kilétének megerősítését szolgálja. A két megközelítés nem zárja ki egymást, de különböző kérdésekre válaszol. Az egyik azt kutatja, mi történhetett a tanítványokkal; a másik azt, mit akart az evangélista közölni a későbbi olvasókkal. A történeti bizonytalanság nem jogosít fel arra, hogy a jelenet minden részletét belső élményként vagy tisztán irodalmi fikcióként kezeljük. Az adatok szűkösek, ezért az eltérő

HÁTTÉRGYÁR

értelmezések körültekintő bemutatása indokolt.

A színeváltozás elbeszélése összekapcsolódik azzal a kérdéssel, hogyan értették meg a tanítványok Jézus sorsát. Az evangéliumok szerkesztésében a jelenet a szenvedés megjövendölésének közelében áll, így a dicsőség és a halál összetartozását hangsúlyozza. A korai keresztény hit számára a keresztre feszített Messiás gondolata értelmezést igényelt, hiszen a politikai és vallási várakozások között sokféle elképzelés élt az isteni szabadításról. Jézus tanítványai sem feltétlenül rendelkeztek egységes képpel arról, milyen végkifejletet várhatnak. A színeváltozásban szereplő három férfi ezért a hagyományban olyan tanúvá válik, aki már a szenvedés előtt megpillantotta a később hirdetett dicsőség jelét.

A Getszemáni-kertben ugyanez a hármas ismét megjelenik, ám ezúttal a kiválasztottság nem magasztos látványhoz, hanem emberi tehetetlenséghez kapcsolódik. Jézus a szenvedés közeledtével magával viszi Pétert, Jakabot és Jánost, majd virrasztásra kéri őket. A tanítványok azonban elalszanak. Márk elbeszélése megrendítő ellentétet állít fel: a mester félelme és imádsága mellett a legközelebbi követők sem képesek kitartóan ébren maradni. János neve a történet kezdetén feltűnik, de a későbbi megszólításokban Péter kerül

HÁTTÉRGYÁR

előtérbe. A három tanítvány együtt alkotja annak a közösségnek a képét, amelynek közelsége nem biztosítja a teljes megértést vagy a hibátlan hűséget.

A kerti virrasztás motívuma különösen fontos a Jánosról kialakult későbbi kép szempontjából. Az utolsó vacsorán Jézushoz hajló, majd a kereszt alatt kitartó szeretett tanítvány története mellett a szinoptikus János egy olyan csoport tagja, amely még az ébren maradásra sem képes. Ha azonos személyről van szó, akkor a hagyomány többféle emléket őrzött ugyanarról a férfiról. Ha nem, a két elbeszélő világ különbsége még világosabban érzékelhető. Egyik következtetést sem szabad pusztán erkölcsi szempontból meghozni. Az a törekvés, hogy az apostolt minden jelenetben példaképpé tegyük, éppoly kevéssé történeti módszer, mint az, amely a források közötti minden eltérésből különböző személyek létezésére következtet.

A legszűkebb tanítványi kör visszatérő említése felveti a forráshagyomány természetének kérdését is. Az első keresztény nemzedékben a szóbeli tanúságtétel valószínűleg különösen fontos volt. A tanítványok elmondhatták, mire emlékeznek Jézus szavaiból és cselekedeteiből, az egyes közösségek pedig ezeket a történeteket saját nyelvükön és helyzetükben adták

tovább. Bauckham hangsúlyozza, hogy a szemtanúk emlékei és személyes tekintélye hosszabb ideig jelen lehetett az evangéliumi hagyományban. Más kutatók az elbeszélések közösségi formálódását és a későbbi szerkesztők teológiai munkáját állítják előtérbe. A két szempont közötti vita nem oldható fel egyetlen általános kijelentéssel: minden jelenetnél külön mérlegelendő, milyen történeti következtetés engedhető meg.

A kiválasztott három tanítvány történetei között jelentős a belső változatosság. Jairus házában élet és halál határán történik csoda, a hegyen a kinyilatkoztatás képei uralkodnak, a kertben pedig kudarc és félelem. A közös elem az, hogy Jézus különösen közel engedi magához Pétert, Jakabot és Jánost. Az elbeszélők szemében ez a közelség nem kiváltságok zavartalan birtoklását, hanem felelősséget és olykor súlyos elégtelenséget jelent. A későbbi közösségek számára éppen ezért lehettek tanulságosak ezek a történetek. Az apostolokat nem sérthetetlen hősökként, hanem törékeny tanúkként mutatják be, akiknek tekintélye saját szerepük mellett Jézus kezdeményezéséből ered.

Az evangéliumi tanítványkör vizsgálata arra is rávilágít, mennyire óvatosan kell bánni a rangsorokkal. Péter neve rendszerint az első helyen áll, Jakab és János

gyakran együtt szerepel, de a későbbi egyházi vezetés pontos rendje ebből nem rekonstruálható. A három tanítvány különleges jelenléte nem jelent automatikusan intézményi hatalmat, ahogy az elbeszélésben való hallgatásuk sem bizonyítja történeti jelentéktelenségüket. Pál Galatákhoz írt levelének tanúsága később azt mutatja, hogy János a jeruzsálemi közösség tekintélyes személyiségei közé tartozhatott. Ez a független adat különösen felértékeli a szinoptikus jeleneteket, de az időbeli távolság miatt az összefüggéseket nem szabad erőltetni.

A három történet együtt életszerűbb képet ad, mint bármelyik külön. A galileai halászból Jézus közeli követője lett, aki részesedett fontos eseményekben, de több alkalommal más tanítványokkal együtt félreértést és gyengeséget is mutatott. Hogy mennyiben idézhetjük fel az ő személyes emlékezetét, nem tudjuk. A keresztény hagyomány számára azonban éppen e közelség teremtett alapot ahhoz, hogy János neve később egy sajátos evangéliumi tanúsággal kapcsolódjon össze. A következő fejezetben el kell hagynunk a névvel megjelölt János viszonylag biztos szinoptikus környezetét, és egy olyan szereplő nyomába kell erednünk, akit a szöveg feltűnően következetesen névtelenül hagy.

HÁTTÉRGYÁR

5. fejezet – A névtelen tanú

A negyedik evangélium olvasója egy idő után különös szereplőre figyel fel. Az elbeszélés többször említi azt a tanítványt, akit Jézus szeretett, mégsem közli a nevét. Ez a hiány azért feltűnő, mert a mű számos más szereplőt pontosan megnevez. Simon Péter, András, Fülöp, Tamás, Mária Magdolna, Márta és Lázár mind felismerhető személyekként jelennek meg, miközben az egyik legfontosabb tanú névtelen marad. A titok az utolsó vacsorán válik különösen jelentőssé, majd a keresztnél, az üres sírnál és a feltámadás utáni galileai jelenetben tér vissza. A keresztény hagyomány hosszú évszázadokon át Zebedeus fiával, Jánossal azonosította ezt a szereplőt. A modern kutatás azonban arra figyelmeztet, hogy az evangélium maga sehol nem mondja ki ezt az azonosítást.

A szeretett tanítvány megnevezése kapcsolati jellegű. Nem hivatalt, rangot vagy családi helyzetet fejez ki, hanem Jézushoz való kivételes viszonyát. Az olvasó ezért hajlamos arra, hogy a szereplőt a legszemélyesebb és leghitelesebb tanúként fogadja el. Az utolsó vacsorán ő kerül olyan közel Jézushoz, hogy Péter közvetítésével kérdezheti az áruló kilétéről. A keresztnél ő kap

HÁTTÉRGYÁR

megbízást Jézus anyjának gondozására. A sírhoz Péterrel együtt fut, és a történet szerint látva hitt. Ezek a jelenetek különféle módon jelzik közelségét és tekintélyét. A szöveg azonban nem egyenletesen osztja el szerepét: Jézus nyilvános működésének első nagy szakaszában a szeretett tanítvány nem lép elő egyértelműen ezen a néven.

A személyazonosság körüli vita első kérdése ezért az, hogy mikor kezdődik a névtelen tanítvány története. Egyes értelmezők a negyedik evangélium első fejezetében szereplő, névtelenül hagyott második tanítványt is vele azonosítják. Az összekapcsolásnak van narratív logikája: ha ugyanaz az ember a történet kezdetén és végén is jelen van, akkor az evangélium olyan tanú visszaemlékezéseként olvasható, aki az eseményeket elejétől a végéig követte. Bauckham is nagy jelentőséget tulajdonít az elbeszélés kezdetét és végét összekötő szemtanúi szerkezetnek. Más kutatók viszont óvatosságra intenek, mert az első fejezet egyszerűen nem azonosítja a névtelen tanítványt a később megjelenő szeretett tanítvánnyal. A narratív összhang önmagában nem bizonyít személyazonosságot.

A névtelenségnek több lehetséges magyarázata született. A hagyományos olvasat szerint szerzői

szerénységről beszélhetünk: az evangélista nem akarta saját nevét hangsúlyozni, hanem a Jézus iránti szeretet kapcsolatán keresztül mutatta be magát. Mások szerint a névtelen alak az ideális tanítvány mintája, aki a hit és a tanúságtétel példáját adja. Megint mások azt feltételezik, hogy a szöveg egy történeti személy nevét tudatosan elhallgatja, mert tekintélye a közösség számára így is ismert volt. Az újabb, radikálisabb értelmezésekben a szeretett tanítvány irodalmi tekintélyalak is lehet, akinek feladata az evangélium eredetének igazolása. Ezek a lehetőségek nem egyformán bizonyíthatók, és némelyikük egymással is összeegyeztethető; a pontos választ a szöveg nem adja meg.

A negyedik evangélium utolsó fejezetének végén különösen fontos mondat olvasható: az a tanítvány tesz tanúságot a történtekről, aki ezeket megírta, és a megszólaló többes szám hozzáteszi, hogy tanúsága igaz. A kijelentés a szerzőség kérdésének alapforrása. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy a szövegben különbség van a tanítvány és a róla többes számban nyilatkozó hang között. Kik azok, akik azt mondják: „tudjuk”, hogy a tanúsága igaz? Lehetnek a mű szerkesztői, egy közösség képviselői vagy az elbeszélés hitelességét megerősítő irodalmi megszólalók. A válasz jelentősen befolyásolja,

HÁTTÉRGYÁR

hogy a negyedik evangéliumot egyetlen tanú közvetlen írásának, vagy egy tanú hagyományát feldolgozó műnek tekintjük-e.

Richard Bauckham a tanúságtétel fogalmából kiindulva értelmezi az evangéliumot. Érvelése szerint a korai keresztény emlékezetet nem szabad úgy elképzelni, mintha Jézus tanítványai az események után nyomtalanul eltűntek volna, és történeteik hosszú évtizedeken át ellenőrizhetetlenül keringtek volna. A szemtanúk tovább éltek, tanítottak, közösségekkel álltak kapcsolatban, és emlékezetük tekintélyt képviselhetett. Ez a megközelítés nem teszi fölöslegessé a szerkesztés és a teológiai értelmezés vizsgálatát, de nagyobb súlyt ad a történeti személyeknek. Bauckham ugyanakkor nem azonosítja magától értetődően a negyedik evangélium szerzőjét Zebedeus fiával; figyelme János presbiter lehetőségére is kiterjed.

A szemtanúi tanúság fogalma fontos, de nem old meg minden kérdést. Egy olyan elbeszélés is épülhet szemtanúi emlékekre, amelynek végleges szerzője nem volt jelen a történteknél. Fordítva pedig az első személyes vagy tanúságtételt hangsúlyozó fordulat sem bizonyítja önmagában, hogy a leírt esemény minden részlete közvetlen megfigyelés eredménye. Az antik

irodalomban a tekintély megteremtésének számos eszköze létezett. Az emlékezet megbízhatóságát az idő, a közösségi továbbadás és az elbeszélő cél egyaránt befolyásolhatta. A negyedik evangélium esetében az a sajátos nehézség, hogy igen erősen hangsúlyozza a tanúság igazságát, miközben a tanú neve és a végleges szerkesztés folyamata homályban marad.

Raymond E. Brown más irányból közelítette meg a kérdést. A szeretett tanítvány közösségéről szóló munkájában a negyedik evangélium és a jánosi levelek alapján megpróbálta rekonstruálni egy keresztény csoport történetét. Értelmezésében a szöveg nemcsak Jézus életéről beszél, hanem közvetve a későbbi közösség konfliktusairól, vallási önértelmezéséről és belső vitáiról is. A szeretett tanítvány ennek a közösségnek különleges tekintélyű alapító alakja lehetett. Brown maga is hangsúlyozza, hogy rekonstrukciója valószínűségekre épül, és a kéziratok alapján nem lehet a közösség történetét eseményről eseményre bizonyítani. Ez az önkorlátozás fontos: egy elmélet attól, hogy számos részletet magyaráz, még nem válik közvetlen történeti dokumentummá.

Martin Hengel a személyes szerzői tekintély jelentőségét erősebben hangsúlyozza. Kutatásában a

második századi egyházi tanúságok, az ázsiai keresztény hagyomány és a jánosi levelek kapcsolata különösen fontos. Hengel szerint a jánosi iratok nagyfokú teológiai egységét nehéz kizárólag személytelen közösségi alkotásként megmagyarázni. Azonosítani szeretné azt a jelentős tanítót, akinek gondolkodása a szövegek mögött állhatott. Javaslata szerint János presbiter fontosabb lehet a történetben, mint ahogyan a hagyományos apostoli azonosítás alapján gondolnánk. Érvelésének előnye, hogy komolyan veszi az egyes ókeresztény személyek és tanítói körök szerepét; korlátja, hogy a fennmaradt utalásokból több lehetséges történeti kép is összeállítható.

Michael J. Kok más kérdést tesz fel: hogyan vált Zebedeus fia a negyedik evangélium szerzőjévé az egyházi emlékezetben? A szerzőség hagyományának kialakulása önmagában is történeti folyamat. Ha a második század keresztényei egy ismeretlen vagy vitatott eredetű evangéliumot az apostol nevéhez kapcsoltak, akkor fontos tisztázni, milyen közegben és milyen forrásokra támaszkodva tették ezt. A hagyomány megszilárdulása nem bizonyítja automatikusan az eredeti állítás valódiságát, de a késői létrejött sem jelenti szükségképpen, hogy minden történeti alapot

HÁTTÉRGYÁR

nélkülözött. Kok kutatási programja ezért különösen alkalmas arra, hogy az apostoli név kialakulását ne puszta tévedésként vagy örökölt bizonyosságként kezeljük, hanem magyarázatra szoruló történetként.

Hugo Méndez újabb munkája ennél is radikálisabban vizsgálja az evangélium eredettörténetét. Megközelítése arra készteti az olvasót, hogy az ősi szerzői önazonosítások és a későbbi közösségi hagyományok kapcsolatát újraértékelje. A forráskritikai vita szempontjából különösen fontos az a kérdés, mennyiben tekinthető a szeretett tanítvány történeti tanúnak, s mennyiben az evangélium hitelességét megalapozó elbeszélői alaknak. Az ilyen feltevések vizsgálatakor azonban a módszertani szigor mindkét irányban szükséges. A hagyományos állítást nem szabad bizonyítás nélkül elfogadni, de az irodalmi alak történeti személytől való elválasztását sem lehet pusztán azzal igazolni, hogy az elbeszélés teológiai szándékú.

Az apostol és az evangélista azonosítását bonyolítja, hogy János neve a negyedik evangéliumban különös módon hiányzik Zebedeus fiának alakjából. A mű említ Keresztelő Jánost, de az apostoli névsor szinoptikus formáját nem közli. A végső, huszonegyedik fejezetben megjelennek Zebedeus fiai, ám név nélkül, csoportként.

A szeretett tanítvány ugyanebben a fejezetben szintén szerepel, ami értelmezési lehetőségeket és nehézségeket egyaránt teremt. Aki az apostoli azonosság mellett érvel, felhívhatja a figyelmet arra, hogy a névtelenség szerzői önelhallgatás eredménye lehet. Aki külön személyt feltételez, arra mutathat rá, hogy a szöveg nem kapcsolja össze kifejezetten a két alakot. Egyik megfigyelés sem zárja le önmagában a vitát.

A szeretett tanítvány lehetséges azonosításai között időről időre más személyek is felmerültek. Lázár neve azért vonzó, mert a negyedik evangélium kifejezetten beszél Jézus iránta érzett szeretetéről. A betániai család történetei személyes közelséget sugallnak, és egyesek szerint megmagyarázhatnák a későbbi keresztnél való jelenlétet is. A feltevés azonban több szövegbeli akadályba ütközik, és a feltámadás utáni halászati jelenettel sem kapcsolható össze egyszerűen. Más értelmezések ismeretlen jeruzsálemi tanítványt vagy az apostoli körön kívüli szemtanút feltételeznek. A névtelen személyek történeti azonosítása rendkívül nehéz feladat; a lehetséges párhuzamok száma önmagában még nem tesz valamelyik feltevést meggyőzővé.

A vacsora jelenetében a szeretett tanítvány közelsége gyakran vált későbbi művészeti ábrázolások meghatározó

elemévé. A szöveg a korabeli étkezési szokásoknak megfelelő testhelyzetet feltételez, amelyben a résztvevők egymáshoz közel feküdhettek. A később kialakult képi hagyományban a tanítvány Jézus vállára hajtott fejjel vagy mellette elalvó fiatalemberként látható. Ezek az ábrázolások mélyen formálták a keresztény képzeletet, de nem használhatók fel annak bizonyítására, milyen idős volt az evangélista vagy hogyan helyezkedtek el a résztvevők egy történeti vacsorán. Az ikonográfia a szöveg egyik értelmezésének története, nem a résztvevők arcképcsarnoka.

Péter és a szeretett tanítvány kapcsolatának ábrázolása ugyancsak következetes. A vacsorán Péter a névtelen tanítvány közvetítésével tesz fel kérdést, az üres sírnál együtt jelennek meg, az utolsó fejezetben pedig Jézus Péterhez intézett szavai és a szeretett tanítvány sorsa kerül egymás mellé. Brown közösségtörténeti szemléletében ezek a jelenetek a különféle keresztény hagyományok viszonyát is tükrözhetik. Más kutatók inkább az egyes apostoli tanúk különböző szerepét és a történet szerkesztését vizsgálják. A Péterrel kapcsolatos jelenetekből nem következik szükségképpen szervezett hatalmi vetélkedés. Különösen óvatosnak kell lennünk, amikor egy első századi elbeszélésbe későbbi

egyházkormányzati vitákat olvasunk vissza.

A keresztnél történő megbízás újabb réteggel bővíti a szeretett tanítvány alakját. Jézus anyját rábízza a tanítványra, a tanítványt pedig anyjához kapcsolja. Egy személyes gondoskodási rendelkezés emléke itt összefonódhat a közösség családként történő értelmezésével. A későbbi egyházi hagyomány ebből a jelenetből jelentős következtetéseket vont le Mária és János közös életére vonatkozóan, különösen az efezusi emlékezetben. A szöveg azonban csak a gondoskodás létrejöttét állítja, nem sorolja fel az érintettek későbbi lakóhelyeit és utazásait. Ha a hagyományból pontos útvonalat vagy évtizedes élettörténetet szerkesztenénk, olyan részletekkel töltenénk ki a hiányt, amelyeket az eredeti evangélium nem közöl.

Az üres sír jelenetében a névtelen tanítvány másik fontos tulajdonsága a gyors felismerés. Péterrel együtt fut a sírhoz, előbb ér oda, de csak később lép be. A történet végén a látás és a hit kapcsolódik össze. Az olvasó észreveheti az elbeszélés részleteinek finom ritmusát, amely Péter kezdeményezését és a szeretett tanítvány felismerését különbözteti meg. Egyes értelmezők ezekben a mozzanatokban a tanúk közötti személyes emlékezetet, mások teológiai szimbolikát

HÁTTÉRGYÁR

látnak. A két megközelítés nem feltétlenül ellentétes, ám a történeti súlyukat külön kell mérlegelni. Azt sem szabad felednünk, hogy a feltámadásról szóló beszámolók az evangéliumokban többféle sorrendet és szereplői hangsúlyt mutatnak.

A történeti kutatás egyik visszatérő kérdése, lehetett-e a szeretett tanítvány olyan jeruzsálemi személy, akinek kapcsolatai megmagyaráznák a főpapi udvarhoz és az utolsó napok eseményeihez fűződő közelséget. János evangéliumában szerepel egy másik, a főpap előtt ismert tanítvány is, aki Péter számára bejutást biztosít az udvarba. A két névtelen tanítvány azonossága nem egyértelmű. Ha azonosak, érdekes társadalomtörténeti kérdések merülnek fel: milyen kapcsolatai lehettek egy Jézust követő embernek Jeruzsálemben? Ha külön személyek, a szereplői háló még összetettebb. Az ilyen megfontolások megmutatják, hogyan válhatnak az apró szövegrészletek nagy történeti rekonstrukciók alapjává, és miért szükséges szüntelenül ellenőrizni a kiinduló feltételezéseket.

A szeretett tanítvány nevének hiányára nem ad végleges magyarázatot az sem, hogy egyes ókori szerzők olykor névtelenül beszéltek önmagukról. Az önelhallgatás lehet alázatosság vagy irodalmi eljárás, de a szerzői

identitás kérdése ennél tágabb. A negyedik evangélium végső formája nyelvi és szerkezeti szempontból olyan alkotás, amely gondosan összehangolja Jézus szavait, a jeleket és a szenvedéstörténetet. Ha mögötte valóban egy galileai halász személyes emlékezete áll, fel kell tennünk a kérdést, milyen műveltségi, nyelvi és szerkesztői folyamat révén született meg a mű. A több évtizedes tanítói pálya, a kétnyelvű közeg és a munkatársak segítsége lehetséges magyarázat, de egyik tényezőt sem igazolhatjuk pusztán annak alapján, hogy szükség volna rá.

Az emlékezet és az irodalmi alkotás viszonya különösen érzékeny terület. A modern olvasó gyakran úgy gondolja, a szemtanú vagy pontosan felidézi a történteket, vagy az elbeszélés későbbi kitalálás eredménye. Az emberi emlékezet azonban köztes lehetőségek sokaságát ismeri. Egy esemény résztvevője évtizedek múlva is megőrizhet alapvető tapasztalatokat, miközben azok elmondását a későbbi felismerések és a hallgatóság kérdései alakítják. A vallási közösségekben a visszaemlékezés különösen szorosan kötődhet az értelmezéshez. Ezért az evangélium történeti értékelése nem merülhet ki a részletek mechanikus egyeztetésében. Azt is meg kell kérdezni, milyen formában és milyen

HÁTTÉRGYÁR

céllal beszél egy adott szöveg a múltról.

A második századi egyházi tanúk között Lyoni Iréneusz különleges jelentőségű. Az eretnekségek ellen írt művében a negyedik evangéliumot ahhoz a Jánoshoz kapcsolja, aki az utolsó vacsorán Jézus keblén nyugodott, és Efezusban adta közre írását. Iréneusz időben jóval közelebb állt az apostoli korhoz, mint a középkori hagiográfusok, és saját tanítói kapcsolatait is fontosnak tartotta. Tanúságtétele ezért nem mellőzhető. Ugyanakkor már ő is egy kialakuló egyházi emlékezet képviselője, és azt kell vizsgálnunk, milyen előzményekből merített. Egy tekintélyes második századi állítás értékes forrás a hagyomány akkori állapotáról, de nem helyettesít egy elveszett első századi szerzői nyilatkozatot.

Papiász, a kis-ázsiai Hierapolisz ókeresztény írója még nehezebbé teszi az azonosítást. Műve eredeti formájában nem maradt fenn, több fontos részletét Caesareai Euszebiosz őrizte meg. Az egyik híres töredékben Papiász külön említi Jánost az apostoli nevek között, majd János presbitert, akit szintén az Úr tanítványaként ír le. A két János megkülönböztetésének történeti értelme vitatott. Bauckham és Hengel kutatásában e töredék az apostol és az evangélista elválasztásának egyik alapja,

míg más értelmezések vitatják, hogy Papiász valóban két külön személyre gondolt. A különbség messzire vezet, mert a későbbi efezusi János-hagyomány eredete részben ettől függhet.

Az ókeresztény tanúságok mérlegelésekor az időrend döntő jelentőségű. Az első század közepén Pál levelei Jánost a jeruzsálemi közösség egyik tekintélyeként említik. A szinoptikus evangéliumok a tizenkettő és a belső tanítványi kör tagjaként mutatják be. A negyedik evangélium a szeretett tanítványról beszél, de nevet nem rendel hozzá. A második század végén Iréneusz már összekapcsolja a különböző szerepeket. A források tehát nem egyszerre és ugyanazzal a bizonyító erővel tanúskodnak. Ha ezt az időrendet felcseréljük, és Iréneusz azonosítását vetítjük vissza minden korábbi szövegbe, eltüntetjük a hagyomány kialakulásának sajátos történetét.

A könyvünk számára az a következtetés kínálkozik, hogy a szeretett tanítványt egyelőre nyitott kérdésként kell kezelnünk. A hagyományos azonosítás mellett jelentős történeti érvek és hosszú egyházi emlékezet áll, de a források különböző pontjain komoly bizonytalanságok mutatkoznak. Az alternatív elméletek közül egyesek konkrét másik Jánost keresnek, mások

ismeretlen tanút feltételeznek, és vannak, amelyek az irodalmi megformálásnak tulajdonítanak nagyobb súlyt. Egy ismeretterjesztő történeti könyv akkor tesz igazságot e vitának, ha nem változtatja a bizonytalanságot látványos rejtélymegoldássá. A szövegekben fennmaradt adatok értékét éppen pontos korlátaik teszik felismerhetővé.

A névtelen tanítvány alakja azonban a személyazonosság eldöntése nélkül is sajátos erőt hordoz. Jézus közelségében jelenik meg, tanúja a halálnak és a feltámadás hirdetésének, végül pedig az elbeszélés igazságának egyik garanciája lesz. A későbbi keresztény olvasó ebben az alakban a hűséget és a személyes szeretetet fedezte fel, a kutató pedig azt vizsgálja, miként alakult ki ez a tekintély. A két olvasásmód más kérdésekre válaszol, és a könyv további részeiben egymás mellett maradhat. A szeretett tanítvány története innen vezet az utolsó vacsorához, a kereszt alá és a húsvéti elbeszélésekhez; utána pedig a jeruzsálemi apostol és az efezusi evangélista hagyományának szétválasztása vár ránk.

HÁTTÉRGYÁR

6. fejezet – A vacsora, amely megváltoztatta a világot

Az utolsó vacsora története a keresztény emlékezet egyik leggyakrabban felidézett jelenete. Az asztal körül összegyűlt tanítványok, a közelgő árulás nyugtalansága és Jézus búcsúszavai olyan egységet alkotnak, amelyet kétezer éve teológusok, festők és igehirdetők próbálnak értelmezni. A történethez mégis több út vezet. Márk, Máté és Lukács elbeszélése az étkezés közben elhangzó, kenyérre és borra vonatkozó szavakra helyezi a hangsúlyt, János evangéliuma ellenben a lábmosást, a szeretet parancsát és az elválás hosszú beszélgetését állítja az olvasó elé. A két hagyomány eltérő kiválasztása nem teszi szükségessé, hogy az egyik beszámolót egyszerűen a másik helyébe állítsuk. Éppen az eltérés mutatja, hogy az első keresztény nemzedékek többféleképpen igyekeztek továbbadni ugyanannak az éjszakának a jelentőségét.

A negyedik evangélium tizenharmadik fejezete szinte színpadias pontossággal vált helyszínt. A nyilvános működés vitái, a jeruzsálemi ünnep körüli tömegek és a templomi összecsapások után a figyelem egy zárt közösség felé fordul. Jézus már tudja, hogy eljött az

órája; az evangélista ennek tudatában beszél arról, hogy szerette övéit, és szeretetét a végsőkig megmutatta. Raymond E. Brown kommentárja joggal tekinti a jelenetet a negyedik evangélium második nagy egysége nyitányának. A korábbi csodák és viták után a szenvedés, a halál és a megdicsőülés kerül a középpontba. A történet időrendje mögött ezért teológiai szerkesztés is felismerhető: az olvasó már a vacsora kezdetén tudja, amit a tanítványok még nem értenek.

A vacsora időpontja a négy evangélium egyik sokat vitatott kronológiai problémája. A szinoptikus elbeszélésekből általában az olvasható ki, hogy Jézus a pászkavacsorát tartotta meg tanítványaival, míg a negyedik evangélium a kivégzés és a pászka előkészületei között olyan viszonyt rajzol, amely más időrend lehetőségét veti fel. A kutatók számos magyarázatot ajánlottak: eltérő naptárhasználatot, különböző ünnepi terminológiát, vagy a húsvéti szimbolika tudatos irodalmi elrendezését. Egyik megoldást sem lehet bizonyossággal a többiek fölé helyezni. Könyvünk szempontjából lényegesebb, hogy a jánosi elbeszélésben Jézus halálának értelmezése és az ünnep képei szorosan egymáshoz kapcsolódnak.

HÁTTÉRGYÁR

Az első századi palesztinai étkezések szokásait csak részben tudjuk rekonstruálni. A későbbi rabbinikus leírások értékes párhuzamokat kínálnak, de nem helyes minden részletüket változtatás nélkül visszavetíteni Jézus korába. Az evangélium szövegéből annyi világosan látszik, hogy az étkezés közelséget és bizalmat teremtett; a testtartásra, a helyekre és a mozdulatokra utaló megjegyzések egymással szoros kapcsolatban lévő résztvevőkről beszélnek. A vendégek lábának megmosása olyan szolgálat volt, amely a poros utak világában gyakorlati szükségletet elégített ki, ugyanakkor társadalmi jelentést is hordozott. Amikor ezt Jézus végzi el, a tanítványok között megszokott rangkülönbségek kérdésessé válnak.

A lábmosás jelenetében Péter tiltakozása viszi előre a párbeszédet. A tanítvány nehezen fogadja el, hogy mestere szolgaként hajol elé; ellenkezése mögött az a hagyományos felfogás állhat, amely szerint a tanító tekintélye és a tanítvány kötelessége pontosan meghatározott viszony. Jézus válasza előbb meglepi, majd zavarba hozza Pétert, aki az ellenkezésből hirtelen túlzó készséggel fordul át. A jelenetnek emberi elevenséget ad ez a váltás. Az evangélista ugyanakkor nem lélektani portrét kíván önmagáért adni: a szolgálatot

HÁTTÉRGYÁR

és a közösséghez tartozást olyan összefüggésbe állítja, amelyet a későbbi olvasók keresztségi, erkölcsi és egyházi értelemben is magyaráztak.

A lábmosás után elhangzó tanítás megváltoztatja a tekintély mércéjét. Jézus nem szünteti meg a mester és tanítvány közötti különbséget, hiszen éppen önmagát nevezi mesternek és úrnak, hanem a tekintély gyakorlásának módját alakítja át. A közösség vezetése e logika szerint összeférhet azzal, hogy a vezető a másik ember legszükségesebb, legkevésbé látványos feladatait is vállalja. Az ősegyház későbbi történetében újra és újra előkerül a kérdés, vajon a vezetői jogok vagy a közösségi szolgálat biztosítja-e inkább a tekintély hitelességét. A jánosi vacsoraelbeszélés ennek a vitának korai, különösen erős megfogalmazását őrizte meg.

A szeretett tanítvány ebben a fejezetben sajátos módon kerül az események középpontjába. A szöveg nem nevezi meg őt, csak arról beszél, hogy Jézus szerette, és hogy a vacsorán hozzá közel helyezkedett el. Péter rajta keresztül szeretné megtudni, kire vonatkozik az árulás bejelentése. A közvetítés mozzanata fontosabb lehet, mint első pillantásra gondolnánk. Péter a későbbi egyházi hagyományban a vezetés alakjává válik, a szeretett tanítvány pedig itt a személyes közelség és a

különleges tanúságtétel képviselőjeként jelenik meg. Raymond Brown és Richard Bauckham egyaránt nagy figyelmet szentel annak, milyen szerepet játszik ez a párhuzam a negyedik evangélium szerkezetében, de következtetéseik a személyazonosság kérdésében nem azonosak.

Nem tudjuk, miért hallgatja el az elbeszélés a szeretett tanítvány nevét. A későbbi hagyomány Zebedeus fiával, Jánossal azonosította, ám maga a jelenet ezt nem mondja ki. A névtelenség lehetett az önmagát háttérbe állító tanú elbeszélői eszköze; lehetett egy jól ismert személyre utaló belső jelölés is, és irodalmi szerkesztés eredménye sem zárható ki. Az sem közömbös, hogy a jelenetben a szeretett tanítvány nem beszél a saját kiváltságairól és nem kér magának rangot. Egyszerűen közel van Jézushoz, és a neki feltett kérdésre keresi a választ. Ha valóban az apostol János emlékezete áll a történet hátterében, akkor ez a visszafogottság figyelemre méltó; ha későbbi szerző alkotta meg a jelenet formáját, akkor éppen ezen a módon érzékeltette egy sajátos tanítványi eszmény jelentőségét.

Júdás alakját a negyedik evangélium komor következetességgel rajzolja meg. A korábbi részekben az elbeszélő már előkészítette, hogy az egyik tanítvány

elárulja Jézust, a vacsorán pedig a falat átadása és Júdás távozása teszi véglegessé a szakítást. A rövid megjegyzés, hogy odakint éjszaka volt, egyszerre lehet pontos időjelzés és a világosság-sötétség jánosi ellentétének része. A szerző nem ismerteti részletesen Júdás belső vívódását, ezért az utólagos lélektani rekonstrukciókkal csínján kell bánnunk. A különböző evangéliumok eltérően ábrázolják az áruló motivációját, a későbbi művészet pedig gyakran egyetlen, merev képpé egyszerűsítette ezt a bizonytalan és fájdalmas történetet.

Júdás távozása után az elbeszélés súlya áthelyeződik Jézus és az ott maradó tanítványok kapcsolatára. A szeretet új parancsa nem elvont erkölcsi jelszóként hangzik el. A tanítványoknak úgy kell egymást szeretniük, ahogyan Jézus szerette őket, vagyis a jelenetben már bemutatott szolgálat és a hamarosan következő önfeláldozás lesz a mérték. A keresztény gondolkodás számára ebből olyan közösségi követelmény született, amelyet nehéz intézményi formába kényszeríteni. A szabályok és tisztségek szükségesek lehetnek, de nem pótolják azt a személyes odafordulást, amelyet a jánosi elbeszélés Jézus tanítványaitól vár.

HÁTTÉRGYÁR

A búcsúbeszédek hosszúsága és irodalmi összetettsége más kérdést is fölvet. Lehetséges-e, hogy egyetlen éjszakán ilyen szerkezetű, visszatérő témákkal dolgozó tanítás hangzott el, vagy a negyedik evangélium szerzője későbbi hagyományokat és teológiai reflexiókat szerkesztett a búcsú helyzetébe? A történeti kutatás többnyire számol az utóbbi lehetőséggel, jóllehet a beszédekben őrződhettek korai, Jézushoz kapcsolt kijelentések és emlékezeti elemek is. A fejezetek egymásba kapcsolódó gondolatai, az ismétlések és a szóhasználat a jánosi szerzői világot tükrözik. A mű történeti értékelése ezért nem választható el attól, hogy egyszerre látunk benne elbeszélt eseményt és a későbbi hívőknek szóló tanítást.

A Vigasztaló, a Paraklétosz ígérete különösen fontos a későbbi jánosi közösség szempontjából. Jézus fizikai távollétében a Lélek emlékeztet, tanít, tanúságot tesz és az igazság felé vezet. A kifejezés jogi és közbenjárói árnyalatai sokféle fordítási lehetőséget nyitnak meg; a magyar bibliai nyelvben a Vigasztaló megszokott, de nem az egyetlen értelmezés. A jánosi levelekben később erős hangsúlyt kap a lelkek megkülönböztetésének szükségessége. A közösségnek tehát egyszerre kellett számolnia a Lélek jelenlétével és azzal, hogy különböző

HÁTTÉRGYÁR

tanítók egymással ellentétes állításokat fogalmaznak meg ugyanannak az igazságnak a nevében.

A szőlőtő és a szőlővesszők példázata az egység törékenységét emeli ki. A tanítványok nem önmagukban, hanem Jézushoz kapcsolódva hoznak gyümölcsöt, miközben az egymással való kapcsolatuk sem közömbös. Az első század végének keresztény közösségei számára az összetartozás tapasztalata korántsem lehetett magától értetődő. A hit értelmezéséről, a zsidó hagyományhoz való viszonyról és a közösségi vezetésről kialakuló konfliktusok a jánosi iratokban is nyomot hagytak. A búcsúbeszédek ezért a későbbi keresztények saját történetébe is beleszóltak, és valószínűleg ezért váltak különösen fontossá a negyedik evangélium megőrzésekor.

A tizenhetedik fejezet nagy imádsága a közös jövő kérdését tágabb távlatba helyezi. Jézus nem kizárólag az asztalnál ülőkért imádkozik, hanem azokért is, akik majd a tanítványok szavára hisznek. Ez a megfogalmazás időben összeköti az elbeszélés szereplőit a szöveg későbbi hallgatóival. A szeretett tanítvány alakja ebben az összefüggésben lehet a folytonosság egyik jele: a tanú továbbadja, amit látott, a következő nemzedék pedig saját életében próbálja megérteni a tanúságot. A modern

HÁTTÉRGYÁR

kutatás joggal kérdezi, milyen közösségi helyzet hívhatta életre az egység ilyen nyomatékos hangsúlyozását, de egyetlen konkrét konfliktusra nem vezethetjük vissza a teljes imádságot.

A vacsora történetének későbbi ábrázolásai hajlamosak a jelenetet mozdulatlanná merevíteni. A festményeken a tanítványok gyakran felismerhető arccal, kijelölt helyen ülnek; János fiatalos, olykor szinte nőies vonásokkal simul Jézus mellé. Ezek az ábrázolások nagy hatású művészeti hagyományt teremtettek, de nem állnak rendelkezésünkre első századi portrék, amelyek igazolnák a szereplők külsejét vagy pontos ülésrendjét. A festők a maguk korának teológiai és esztétikai elvárásait fejezték ki. Ha visszatérünk a szöveghez, bizonyos részletek továbbra is homályosak maradnak, ám a vacsora fő témái élesen kirajzolódnak: a közelgő veszteség, a tanítványok törékenysége és a közösség megőrzésének követelménye.

János apostol életrajza szempontjából ez a fejezet különös fordulópont. A szinoptikus hagyományokban gyakran a testvérével együtt fellépő, olykor heves tanítvány áll előttünk, itt pedig egy névtelen, csendes figura kerül Jézus legközelebb eső helyére. Nem bizonyítható, hogy ugyanannak az embernek két

különböző portréját látjuk; mégis ez az azonosítás szabta meg évszázadokon át a keresztény olvasatot. Amikor a hagyomány Jánost a szeretet apostolának nevezte, elsősorban a negyedik evangélium ilyen jeleneteiből merített. Az a történeti kérdés azonban nyitva marad, hogy a kép mögött milyen személyes emlékek, milyen szóbeli hagyományok és milyen szerkesztői döntések találkoztak.

HÁTTÉRGYÁR

7. fejezet – A kereszt alatt

A keresztény hagyomány Jánost gyakran a Golgotán ábrázolja, a kereszten függő Jézus közelében, Mária mellett. A jelenet olyannyira beépült az európai képzőművészetbe és az egyházi emlékezetbe, hogy ritkán merül fel, milyen összetett forrástörténeti kérdések kapcsolódnak hozzá. A negyedik evangélium valóban beszél a szeretett tanítvány jelenlétéről a kereszt alatt, de nevét nem közli. A szinoptikus beszámolók más hangsúlyokkal dolgoznak: a férfi tanítványok eltávolodása, a messziről figyelő asszonyok és a kivégzés körüli események kerülnek előtérbe. Az ábrázolások tehát egy fontos bibliai jelenetet őriznek, ugyanakkor egy későbbi azonosítást is megjelenítenek, amikor a szeretett tanítványt János apostolként mutatják be.

A szenvedéstörténet helyszíne a római uralom alatt álló Jeruzsálem. A város vallási jelentősége, a zarándokok nagy tömege és a pászka körüli feszültség különösen érzékennyé tehette a helytartói hatalmat az esetleges rendzavarásokra. A keresztre feszítés római büntetési forma volt, amely a testi kínzáson túl nyilvános elrettentést is szolgált. Jézus halálának értelmezéséhez ezért egyszerre kell figyelembe vennünk a vallási vitákat

HÁTTÉRGYÁR

és a birodalmi hatalom működését. A kivégzés történeti tényét az ókortörténeti kutatás szilárdnak tekinti; annak részletei viszont az evangélisták által megformált, teológiai szempontból is tudatos elbeszélésekből ismerhetők meg.

János evangéliuma az elfogatástól kezdve határozott karaktert ad Jézus alakjának. A Getszemáni-kertben a fegyveresek kérdésére adott válasz nyomán a letartóztatók meghátrálnak; a történetben Jézus kezdeményezése és cselekvőképessége erősebb hangsúlyt kap, mint a szinoptikus elbeszélések gyötrődő imádságában. A különbséget nem kell a történeti részletek egyszerű versenyeként értelmezni. Az evangéliumok más-más nézőpontból ábrázolják ugyanazt a szenvedést: egyikük az engedelmesség drámáját, másikuk a halálon keresztül érvényesülő királyi méltóságot emeli ki. A negyedik evangéliumban a kereszthalál szorosan kapcsolódik a megdicsőülés motívumához, és ez az egész elbeszélésen végigvonul.

Az elfogatást követő eseményekben Péter ismét előtérbe kerül. Egy másik tanítvány közbenjárásával bejuthat a főpapi udvarba, ahol végül háromszor megtagadja, hogy Jézus követője lenne. A névtelen tanítvány kiléte a kutatás régi vitája. Az értelmezők egy

HÁTTÉRGYÁR

része a szeretett tanítványt látja benne, mások szerint a szöveg nem ad elegendő támpontot ehhez. Egy jeruzsálemi kapcsolatokkal rendelkező ismeretlen tanítvány feltételezése magyarázhat bizonyos részleteket, de a hipotézisek közül egyiket sem lehet ellenőrizhető életrajzi adattá alakítani. A történet mégis jelzi, milyen szoros kapcsolatban állt a későbbi jánosi elbeszélésben a belső tanítványi kör és a jeruzsálemi hatóságok világa.

Péter tagadása a tanítványság törékenységét világítja meg. Az a tanítvány, aki korábban kész volt meghalni mesteréért, egy feszült helyzetben tagadja a hozzá fűződő kapcsolatát. A negyedik evangélium később a Tibériás-tónál játszódó jelenetben tér vissza Péter alakjára; a háromszori szeretetvallomás elbeszélése mintha a háromszori tagadásra felelne. A szeretett tanítvány és Péter között itt is figyelemre méltó kapcsolat rajzolódik ki. Egyikük a Jézus melletti hűséges jelenlét tanújaként, másikuk a kudarc után helyreállított megbízatás alakjaként jelenik meg. Ez az értelmezés irodalmi szinten jól működik, de nem indokolja, hogy a kettő közül az egyiket történeti szempontból értékesebb tanúnak nyilvánítsuk.

HÁTTÉRGYÁR

Pilátus és Jézus párbeszéde a negyedik evangélium egyik legösszetettebb szenvedéstörténeti egysége. Az uralkodás, az igazság és a hatalom kérdései kerülnek elő, miközben a helytartó egyre inkább saját döntésének következményeivel szembesül. A jelenetek többször váltakoznak a belső kihallgatás és a kint várakozó tömeg között. Ez a szerkesztés erős drámai hatást kelt, ugyanakkor veszélyeket is hordoz a későbbi értelmezés számára. A szövegben szereplő „zsidók” kifejezés bizonyos helyeken konkrét hatósági vagy ellenzéki szereplőkre vonatkozhat, máskor tágabb, sajátos teológiai nyelv része. A keresztény történelemben a passió félreolvasása hozzájárult a zsidóellenes előítéletekhez, ezért a történeti elemzésnek a fogalom eltérő jelentéseit gondosan külön kell választania.

A felelősség megállapításánál elengedhetetlen a hatalmi viszonyok tisztázása. A római helytartó jogköre és a jeruzsálemi főpapi vezetés befolyása nem cserélhető fel egymással; a kivégzés végrehajtása római intézkedés volt. Az evangéliumi szereplők nem azonosíthatók valamely teljes népcsoporttal, és a történetből nem vezethető le kollektív, nemzedékeken át öröklődő bűnösség. A modern bibliaértelmezés ezen a ponton különös felelősséget visel, mert a források történeti

sajátosságait a későbbi befogadástörténet tragikus tapasztalatai mellett kell bemutatnia. János evangéliuma egy zsidó vallási és nyelvi környezetben megszületett keresztény szöveg, amelynek belső vitái később egészen más viszonyok között új jelentéseket kaptak.

A Golgota elbeszélése aprólékosan kitér a feliratra, a ruhák elosztására és a katonák cselekedeteire. A felirat több nyelvűsége a város sokféle lakosságát és a római közigazgatás nyelvi világát idézi fel, de az evangélista szemében Jézus királyi címének nyilvános kihirdetése is. A ruhák sorsolása és a további mozzanatok az ószövetségi írások felől kapnak értelmet. Ezzel a szerző nem feltétlenül azt állítja, hogy a kivégzés résztvevői tudatosan teljesítettek be szent szövegeket. Az elbeszélés keresztény olvasata kapcsolja össze a történeti eseményeket azokkal a zsoltárokkal és prófétai hagyományokkal, amelyekben a korai közösség saját sorsának és Jézus halálának értelmét kereste.

A kereszt mellett álló asszonyok felsorolása részben eltér a többi evangélium névsorától, és a rokoni kapcsolatok értelmezése sem minden ponton egyértelmű. A negyedik evangélium Jézus anyját, anyjának nővérét, Kleofás feleségét, Máriát, valamint Mária Magdolnát említi, de az ókori központozás hiánya miatt a felsorolás

pontos tagolása is vita tárgya. A szöveg nem kíván teljes családtörténeti nyilvántartást adni. Az asszonyok jelenléte azonban azt a tanítványi hűséget jeleníti meg, amely a férfiak eltávolodásának hagyományai mellett különösen hangsúlyossá válik. Mária Magdolna későbbi szerepe az üres sírnál tovább erősíti ezt a vonást.

A szeretett tanítvány és Jézus anyjának egymásra bízása rövid, de rendkívüli hatástörténetű jelenet. A szavak gyakorlati értelemben az anya gondoskodásának biztosítását fejezik ki, ám az egyházatyák és a későbbi teológusok ennél szélesebb közösségi jelentést tulajdonítottak nekik. A tanítvány az új családi kötelékek megjelenítőjévé vált, Mária pedig az egyház anyjának jelképeként kapott helyet a keresztény gondolkodásban. A történeti kutatásnak mindkét értelmezési szintet meg kell mutatnia, miközben nem állíthatja bizonyított tényként, hogy a jelenetből János és Mária következő évtizedeinek konkrét együttélése rekonstruálható. Az efezusi együttélés hagyománya később alakul ki, és más források mérlegelését igényli.

A kereszt alatti jelenetben a megszólítások is figyelmet érdemelnek. Jézus az anyjához fordul, majd a tanítványhoz, és új viszonyt állapít meg közöttük. Az evangélium szerint a szeretett tanítvány attól az órától

magához fogadta Máriát, ám későbbi lakóhelyükről nem ad pontos tájékoztatást. Az állításból olykor túlzottan részletes életrajzok születtek, amelyek Jeruzsálemből Efezusba vezető, pontos útvonalat rajzolnak. Ilyen rekonstrukciókhoz hiányzik az első századi bizonyítékanyag. Az evangélista számára a döntő kérdés az, hogy a tanítvány vállalja a rábízott felelősséget, és a szenvedés közepette is új kapcsolat keletkezik.

Jézus halálának pillanatát a negyedik evangélium szűkszavúan, mégis sajátos hangsúllyal írja le. A befejezettségre utaló kijelentést az követi, hogy Jézus lehajtja fejét és átadja lelkét. A fordulatot számos értelmező a halál leírásán túl a Lélek ajándékozásának előrevetítéseként is olvassa. Az evangélium egészében a Lélek szerepe olyan fontos, hogy ez a lehetőség jól illeszkedik a mű teológiájához, ám a nyelvi kifejezés önmagában nem dönti el a kérdést. A történet egyszerre beszél valódi halálról és arról a jelentésről, amelyet a hívő közösség a halálnak tulajdonított.

A katona lándzsadöfése, a vér és víz kiáradása és az elbeszélő tanúságtételre vonatkozó megjegyzése különösen fontos a szeretett tanítvány megítéléséhez. A szöveg hangsúlyozza, hogy aki látta, tanúságot tett, és tanúsága igaz. Ez a kijelentés kapcsolódhat a szeretett

HÁTTÉRGYÁR

tanítványhoz, de a szöveg itt sem nevezi meg egyértelműen a tanút. Richard Bauckham az ilyen megfogalmazásokat a szemtanúi hitelesség irodalmi jelzései között vizsgálja. Más kutatók arra figyelmeztetnek, hogy az igazságtanúság állítása önmagában nem biztosít külső ellenőrzést: az ókori szerzők is alkalmaztak olyan eljárásokat, amelyek a mű tekintélyét alapozták meg. Mindkét észrevétel fontos, ha el akarjuk kerülni a túlzott bizalmat és az indokolatlan elutasítást.

Jézus temetésének elbeszélésében Nikodémus és Arimateai József kerül előtérbe. János evangéliumában Nikodémus már korábban megjelent, ezért visszatérése lezár egy hosszabb történetet a bizonytalan közeledéstől a nyilvános cselekvésig. A temetés részletei ugyanakkor a korabeli zsidó temetkezési szokásokkal és a tisztasági előírásokkal is kapcsolatban állnak. A sír helyének leírásából nem vezethető le minden későbbi szent hely történeti azonossága, bár a jeruzsálemi topográfia vizsgálata értékes támpontokkal szolgál. Az evangéliumi elbeszélés ebben a szakaszban a halál bizonyosságát és a sírba helyezés valóságát hangsúlyozza, mielőtt az olvasót az üres sír híréhez vezeti.

HÁTTÉRGYÁR

A szeretett tanítvány kereszt alatti jelenlétének jelentősége messze túlmutat azon, hogy meg tudjuk-e nevezni őt. A történetben a tanítványság kitartást, figyelmet és felelősségvállalást jelent. Az ókori világban a halálra ítélt emberhez való közelség kockázattal is járhatott, bár a szöveg nem részletezi az adott helyszín biztonsági körülményeit. A keresztény hagyomány azért tudta János alakját ehhez a jelenethez ilyen erősen kötni, mert a korábbi heves természetű apostol itt a hűség és a csendes szolgálat példájává alakítható. Ez a változás szép elbeszélői ív, de az életrajz írójának jeleznie kell, hogy különböző forrásrétegek összekapcsolásán alapul.

A középkori és kora újkori ábrázolásokban a kereszt alatt álló János mozdulatai sokszor Máriáéhoz igazodnak. Van, ahol az anya bánatát osztja meg, máshol az evangélista attribútumaival jelenik meg, és olyan festményeket is ismerünk, amelyeken már kezében tartja későbbi írásának jelképeit. A képek összesűrítik az időt: a történeti tanítvány mellé odarendelik az evangélium szerzőjét és a későbbi szentet. A művészettörténész számára ez a hagyomány alakulásának értékes dokumentuma, a történész számára viszont figyelmeztetés. A több évszázadon át egységesnek látszó ikonográfiai személy nem feltétlenül esik egybe egyetlen

HÁTTÉRGYÁR

azonosítható első századi élettörténettel.

Amikor az evangélium a kereszt alatt hagyja a szeretett tanítványt, nem kínál magyarázatot arra, hogyan érkezett oda, vagy miért éppen ő maradt ott. Ez a hiány nem teszi értéktelenné a szöveget; inkább megmutatja a mű célját. A szerző olyan tanúságtételt akar közvetíteni, amely az esemény jelentésére irányítja a figyelmet. A történeti János után kutatva tehát nem lehetünk elégedettek azzal, hogy egy népszerű képet idézünk fel. Végig kell kérdeznünk, hol beszélnek a források név szerint az apostolról, hol jelenik meg a névtelen tanítvány, és melyik korszak kapcsolta össze végleg a kettőt. Csak így érthetjük meg a kereszt alatti János alakjának valódi történetét.

HÁTTÉRGYÁR

8. fejezet – Az üres sír tanúja

A keresztény hit kialakulásának történetében a feltámadásról szóló tanúságtételek központi helyet foglalnak el. Nem rendelkezünk olyan forrással, amely a feltámadás pillanatát kívülállóként írná le; az evangéliumok az üres sír felfedezését, a tanítványok találkozásait és a tapasztalatok értelmezését beszélik el. János evangéliuma ezek közül különösen emlékezetes jelenetet őriz: Mária Magdolna a sírt üresen találja, Péter és a szeretett tanítvány odafut, a két férfi pedig eltérő módon reagál a látottakra. A történet fontos az apostol Jánosról szóló könyvünkben, noha itt ismét a névtelen szeretett tanítvány személyével találkozunk, akit az egyházi hagyomány később azonosított a galileai apostollal.

Az első nap hajnalának leírása egyszerre teremt időbeli folytonosságot és új kezdetet. A szombat elmúltával Mária Magdolna a sírhoz megy, miközben még sötét van. A negyedik evangélium a többi beszámolónál erősebben összpontosít az ő személyére; a szinoptikus hagyományban több asszony együtt érkezik, és a részletek eltérnek. A kutatás számára ez nem mellékes probléma, mert azt mutatja, hogy a korai

HÁTTÉRGYÁR

közösségek ugyanazon ünnepi hit kialakulását többféle emlékezeti és elbeszélői formában őrizték meg. A különbségek feloldására készült későbbi harmonizáló történetek gyakran olyan részleteket állítanak össze, amelyek eredetileg egyik evangéliumban sem szerepeltek ilyen sorrendben.

Mária első következtetése nem a feltámadás bizonyossága, hanem a test eltűnése miatti aggodalom. Úgy véli, valaki elvitte Jézust a sírból, és nem tudja, hová helyezték. Ez a bizonytalanság fontos emberi mozzanat. A keresztény hagyomány a későbbiekben Mária Magdolnát gyakran a feltámadás első hírnökének nevezte, de az elbeszélés éppen azt a folyamatot mutatja be, amelyben a hiány tapasztalatából fokozatosan új felismerés lesz. Az üres sír önmagában még többféle magyarázatot engedne meg; az evangélium a személyes találkozás elbeszélésével adja meg a történet teológiai értelmét.

Péter és a szeretett tanítvány futása a sírhoz a negyedik evangélium egyik legrészletesebb, leginkább képszerű mozzanata. A szeretett tanítvány gyorsabban ér oda, előrehajol, belát, de nem megy be azonnal. Péter később érkezik, és egyenesen belép a sírba. A mozdulatok sorrendje évszázadokon át értelmezésekre

ösztönözte az olvasókat. Egyes magyarázók Péter tekintélyét és a szeretett tanítvány hitét állítják párhuzamba; mások szerint az elbeszélés egyszerűen az esemény emlékezeti elevenségét szolgálja. A történeti kutatás egyik lehetőséget sem emelheti bizonyossággá, de a jelenet irodalmi szerepe egyértelmű: a két tanítvány ismét egymás mellett, egymást kiegészítve jelenik meg.

A sírleplek és a fejkendő leírását sokszor használták fel a feltámadás fizikai bizonyításának részeként. A szöveg azonban nem ad annyi adatot, hogy belőle modern helyszínelési jegyzőkönyvet lehessen készíteni. Nem tudjuk biztosan, miként helyezkedtek el a kendők, és milyen pontos temetési eljárást tükröznek az elbeszélt részletek. A fő hangsúly azon van, hogy a szeretett tanítvány lát és hisz, miközben az evangélista hozzáteszi: a tanítványok még nem értették az Írást, amely szerint Jézusnak fel kellett támadnia. A mondatban együtt szerepel a személyes felismerés és a későbbi szentírás-értelmezés szükségessége.

A „látott és hitt” kijelentés a jánosi elbeszélés egyik sűrű jelentésű mondata. Vajon a szeretett tanítvány a feltámadást hitte el, vagy csak Mária beszámolójának bizonyos részét fogadta el? A hagyományos keresztény olvasat többnyire az első lehetőséget követi, de a

közvetlen szövegösszefüggésről kialakult tudományos vita ennél árnyaltabb. Raymond E. Brown kommentárja alaposan elemzi, miként kapcsolódik egymáshoz az üres sír megfigyelése, a hit aktusa és a későbbi megértés. A szeretett tanítványt mindenesetre olyan alakként rajzolja meg a szöveg, aki képes a hiányzó magyarázatok ellenére is bizalmat ébresztő értelmet találni abban, amit látott.

A tanítványok távozása után az elbeszélés Mária Magdolnára összpontosít. Ő sírva marad a helyszínen, majd olyan találkozás részese lesz, amelyben a felismerés a megszólításon keresztül történik meg. Mária kezdetben nem ismeri fel Jézust, kertésznek véli, és továbbra is az eltűnt testet keresi. A néven szólítás fordítja át tapasztalatát. A történet emberi ereje abban rejlik, hogy a felismerés nem részletes bizonyítékokból vagy magyarázó értekezésből fakad, hanem kapcsolatból, hangból és emlékezésből. A szerző a jelenettel a feltámadást a tanítványok személyes történetének folytatásaként ábrázolja.

Mária megbízatása, hogy vigye meg a hírt a többieknek, jelentős helyet biztosít neki az őskeresztény emlékezetben. A későbbi évszázadokban, különösen a nyugati hagyományban, alakja sokszor összekeveredett más Máriákkal vagy névtelen evangéliumi asszonyokkal.

HÁTTÉRGYÁR

A történeti tisztázásnál vissza kell térnünk a konkrét szövegekhez: a negyedik evangéliumban Mária Magdolna önálló, döntő tanúságot hordozó szereplő. Raymond Brown a női alakok jánosi szerepének elemzésekor arra is rámutat, hogy az evangélium több fontos hitvallási és felismerési jelenetet női szereplőkhöz köt. Ez az irodalmi szerkezet önmagában nem írja le teljes részletességgel a korai közösség társadalmi gyakorlatát, de kétségtelenül jelentős.

A feltámadás utáni első közös megjelenés a zárt ajtók mögött összegyűlt tanítványok között történik. A zártság a félelmet érzékelteti, a békességköszöntés pedig új viszonyt teremt a megrendült közösségben. A negyedik evangélium Jézus küldetését és a tanítványok megbízatását egymáshoz kapcsolja, majd a Lélek ajándékozását is ide helyezi. Lukács Apostolok cselekedeteiben a pünkösdi esemény egészen más kronológiai és elbeszélői elrendezésben jelenik meg. A különbség rávilágít arra, hogy a korai egyház többféle nyelven beszélt a feltámadt Krisztus jelenlétéről és a Lélek erejéről; történeti rekonstrukciónkban nem olvaszthatjuk ezeket az elbeszéléseket gond nélkül egyetlen menetrendbe.

HÁTTÉRGYÁR

Tamás története a hit és a látás viszonyát állítja középpontba. A tanítvány nem fogadja el a többiek beszámolóját, hanem a sebek közvetlen megtapasztalását kívánja. Amikor a következő találkozás alkalmával Jézus hozzá fordul, Tamás hitvallása a negyedik evangélium egyik teológiai csúcspontjává válik. A jelenet végén a szöveg azok felé fordul, akik nem láttak, mégis hisznek. Ez a megfogalmazás összeköti az elbeszélt tanítványi nemzedéket a későbbi olvasókkal, és arra is utal, hogy az evangélium megírásának idején a közösség már alapvetően közvetített tanúságtételből élt. A szeretett tanítvány tekintélye ezen a ponton az utókor számára válik különösen jelentőssé.

A huszadik fejezet első lezárása kimondja, hogy sok más jel is történt, amely nem került a könyvbe, a leírtak célja pedig a hit ébresztése. Egy ilyen szerzői nyilatkozat nem azonos a mai történész módszertani előszavával, mégis rendkívül fontos: a mű válogatott elbeszélésekből áll, és tudatosan megnevezi a válogatás vallási célját. A történész ebből nem következtethet automatikusan a beszámoló minden részletének hiteltelenségére. Ugyanakkor azt sem állíthatja, hogy a mű kizárólag események semleges rögzítésére törekedett. A szöveg szerzője maga figyelmeztet, hogy története a hit

HÁTTÉRGYÁR

megszólítására készült.

A huszonegyedik fejezet új helyszínt és új hangsúlyokat hoz. A Tibériás-tó mellett a tanítványok ismét halásznak, és a parton álló Jézust először nem ismerik fel. A szeretett tanítvány az, aki kimondja: az Úr áll előttük; Péter pedig azonnal a vízbe veti magát, hogy hozzáérjen. A jelenet szinte visszavezeti az olvasót a galileai kezdetekhez. A halászat, a tó és a tanítványi közelség motívumai a meghívás történetével kerülnek párbeszédbe, a történet központjában pedig ezúttal a helyreállított kapcsolat és a jövőbeli küldetés áll. Az egész fejezet lehet utólagos kiegészítés vagy a mű összetettebb szerkesztésének része; a kérdésben nincs teljes tudományos egyetértés.

Péter háromszori megkérdezése a szeretetről a tagadás emlékét idézi föl, és a nyáj gondozásának feladatával kapcsolódik össze. A szeretett tanítvány eközben sajátos helyzetbe kerül: Jézus róla szóló titokzatos kijelentése nyomán híresztelés terjed el, hogy talán nem fog meghalni. Az evangélista külön tisztázza, hogy Jézus szavai nem ezt jelentették. A megjegyzésben több kutató a szeretett tanítvány halála körül kialakuló közösségi bizonytalanság nyomát látja. A következtetés figyelemre méltó, bár nem bizonyítja a fejezet pontos

HÁTTÉRGYÁR

keletkezési idejét vagy azt, hogy hány szerző dolgozott rajta. Az elbeszélés legalább azt sugallja, hogy a tanú személye körül már a mű saját világában is értelmezési viták támadhattak.

Az utolsó versek különös súlyt adnak a tanúságtételnek: az a tanítvány tesz bizonyságot az eseményekről, akit a szöveg végig névtelenül hagyott. A többes számú megerősítés, hogy tanúsága igaz, olyan beszélői helyzetet teremt, amelyet a kutatás eltérően magyaráz. Elképzelhető, hogy a tanítvány tanúságát egy közösség vagy szerkesztői kör hitelesíti; mások a tekintélyes tanú irodalmi bemutatásának módszerét látják benne. Richard Bauckham különösen nagy jelentőséget tulajdonít a szöveg szemtanúságra vonatkozó igényének, de Kok és Méndez értelmezése nyomán a későbbi szerzői azonosítás kialakulását is meg kell vizsgálnunk. A bizonyítás itt összetett, és nem redukálható egyetlen mondat nyelvtani magyarázatára.

A történeti János alakjához visszatérve számolnunk kell azzal, hogy az üres sír elbeszélése közvetlenül nem nevezi meg Zebedeus fiát. A hagyományos azonosítás mégis meghatározta a kereszténység vizuális és teológiai emlékezetét. Az idős apostol mint a feltámadás tanúja különös tekintélyre tett szert, az evangélista pedig olyan

személynek látszott, aki a kereszttől az üres sírig végigkísérte Jézus utolsó napjait. A modern történeti elemzésnek ezeket a hagyományrétegeket nem kell lebecsülnie, de meg kell kérdeznie, pontosan mikor és milyen forrásokban kapcsolódtak össze. A következő fejezetekben ezért visszatérünk a név szerint ismert Jánoshoz, akiről az Apostolok cselekedetei és Pál levele őriz korai emlékezetet.

HÁTTÉRGYÁR

9. fejezet – Péter és János Jeruzsálemben

A feltámadásról szóló evangéliumi elbeszélések után János történetének egyik legfontosabb forrása az Apostolok cselekedetei. Lukács második műve az első keresztény közösség születését, a jeruzsálemi igehirdetést és a misszió földrajzi terjeszkedését mutatja be. Ebben a történetben Péter mellett többször János is megjelenik, mégpedig név szerint. Ez különösen jelentős a szeretett tanítványról szóló fejezetek után, ahol végig egy meg nem nevezett szereplő kilétével kellett foglalkoznunk. Az Apostolok cselekedetei Jánosa hagyományosan Zebedeus fiával azonosítható, és az apostoli névsorok is ezt az összefüggést támogatják. A forrás azonban itt sem modern értelemben vett részletes életrajzot közöl, hanem a hit terjedésének történetét szerkeszti elbeszéléssé.

Az első jeruzsálemi közösség világát a templom közelsége és a zsidó vallási élet ritmusa határozta meg. A Jézus-követők kezdetben nem egy teljesen elkülönült vallás intézményeiben éltek, hanem az Izrael Istenébe vetett hit és a Messiásról vallott meggyőződés keretében értelmezték saját tapasztalataikat. Az Apostolok

HÁTTÉRGYÁR

cselekedeteinek templomi jelenetei ezt a közelséget hangsúlyozzák: az apostolok imádkoznak, tanítanak, és a régi szent helyet használják a nyilvános megszólaláshoz. A későbbi keresztény-zsidó szétválás ismeretében könnyű volna úgy olvasni ezeket a történeteket, mintha két kész vallási közösség állna szemben egymással. Az első évtizedek valósága sokkal folyékonyabb volt, és a határok helyről helyre eltérően alakultak.

A harmadik fejezet szerint Péter és János a délutáni imádság idején a templom felé tart, amikor a kapunál ülő, születésétől fogva mozgáskorlátozott férfival találkozik. A férfi alamizsnát kér, Péter azonban másfajta segítséget kínál neki, és Jézus Krisztus nevében felállásra szólítja. A gyógyulás nyilvános, a jelenlévők meglepődnek, és Péter hosszabb beszédben értelmezi a történteket. János ugyan ott áll mellette, de önálló megszólalása nincs feljegyezve. A két apostol együttese így egyszerre jelzi a közösség vezetőinek együttműködését és azt a lukácsi szerkesztési döntést, amely Péter alakját helyezi a történet középpontjába.

A gyógyítás történetének helyszíne nem puszta díszlet. A jeruzsálemi templom épületegyüttese a vallási, társadalmi és gazdasági élet egyik központja volt; kapui és udvarai természetes találkozóhelyet kínáltak a

zarándokok, az imádkozók és a segítségre szorulók számára. A gyógyításról szóló elbeszélésben az is fontos, hogy a segítség a kapun kívül rekedt ember részvételét változtatja meg: a korábban alamizsnára szoruló férfi most jár és dicséri Istent. Lukács a gyógyítást annak jeleként mutatja be, hogy Jézus működése az apostolok küldetésében folytatódik. A történész nem tudja a csoda mechanizmusát rekonstruálni, de megállapíthatja, hogy az ilyen gyógyítási hagyományok a korai missziós önértelmezés fontos elemei voltak.

A nyilvános siker hamarosan ellenállást vált ki. Pétert és Jánost a templomi hatóságok elé vezetik, ahol az apostolok Jézus nevében végzett tevékenységüket védelmezik. A beszámoló szerint a tanács tagjai csodálkoznak a két férfi bátorságán, mert tanulatlan, egyszerű embereknek tartják őket. Ezt a megjegyzést olykor úgy értelmezték, hogy János bizonyosan írástudatlan halász volt, aki semmiféle összetett görög szöveghez nem kapcsolódhatott. A következtetés túl messzire megy. A mondat a beszélők társadalmi és tanulmányi státusát jellemezheti, nem feltétlenül az írni-olvasni tudás minden szintjét; ráadásul irodalmi célja a tanítványok bátorságának hangsúlyozása. A negyedik evangélium szerzőségi problémáját ezért ebből az egy

HÁTTÉRGYÁR

helyből nem lehet eldönteni.

A tanács előtti jelenetben a két apostol együtt utasítja vissza a hallgatás követelményét. A válasz lényege, hogy nem hallgathatnak arról, amit láttak és hallottak. Ez a tanúságtétel nyelve összekapcsolható a jánosi iratok több motívumával, még ha közvetlen irodalmi függést nem is kell feltételeznünk. A korai keresztény önértelmezésben a személyes tapasztalat továbbadása a megbízatás egyik alapja volt. A történetből ugyanakkor az is látszik, hogy a közösség vezetőinek bátorsága nem egyéni teljesítményként, hanem egy nagyobb csoport hitének és imádságának keretében nyer jelentést. Az apostolok a közösséghez térnek vissza, és a veszélyek között is közösen kérik a küldetés folytatásának erejét.

A templomi hatóságokkal kialakuló konfliktus történeti hátterét nehéz pontosan helyreállítani. Az Apostolok cselekedetei különböző csoportokat, papi vezetőket, szadduceusokat és tanácstagokat említ, de a jeleneteket egységes teológiai elbeszélésként formálja meg. Nem biztos, hogy minden beszéd szó szerint úgy hangzott el, ahogyan Lukács leírta; az ókori történetírásban bevett eljárás volt, hogy a beszédek egy esemény vélt vagy ismert lényegét fogalmazták meg. Ez a módszer nem teszi a művet érdektelenné a történeti kutatás számára,

HÁTTÉRGYÁR

de óvatosságot kíván, ha egy-egy megszólalást szó szerinti jegyzőkönyvként olvasnánk. János szerepének megítélésében különösen fontos ez, mert a forrás ritkán engedi önálló hangon megszólalni.

Az ötödik fejezetben az apostolok ellen újabb fellépés következik, ezúttal a szereplők köre szélesebb. A történetben börtön, rendkívüli szabadulás és ismételt tanácsi meghallgatás szerepel. A szöveg vezető alakja megint Péter, de az apostoli közösség együttes felelőssége hangsúlyos marad. János sorsáról ebből a szakaszból nem lehet minden részletre kiterjedő külön történetet írni, és az időrend is bizonytalan. A különböző üldöztetési epizódok között valóban lezajlott események emlékezete és a lukácsi elbeszélés mintázatai találkozhatnak. Az óvatos életrajz ezért inkább János korai jeruzsálemi tekintélyére mutat rá, mintsem arra vállalkozik, hogy minden letartóztatását napra pontosan datálja.

Az Apostolok cselekedetei nyolcadik fejezete új feladatban mutatja Pétert és Jánost. A szamariai misszió hírére Jeruzsálemből érkeznek, és a frissen megtért hívekért imádkoznak. A jelenet történeti jelentősége nagy: a Jézus-mozgalom átlépi a júdeai közösségek határát, és olyan csoporthoz fordul, amellyel a zsidó

HÁTTÉRGYÁR

vallási világ kapcsolata hosszú ideje összetett és feszült volt. Szamaria nem egyszerűen távoli terület, hanem önálló vallási hagyományokkal rendelkező térség. A jeruzsálemi apostolok látogatása a lukácsi elbeszélésben megerősíti a kapcsolatot az új közösség és a korábbi tanítványi kör között. János jelenléte azért is figyelemre méltó, mert Lukács evangéliumában éppen hozzá és Jakabhoz kötődik egy szamariai falu elutasítása miatti indulatos jelenet.

A két szamariai történet között az elbeszélő nem von kifejezett párhuzamot, a későbbi olvasó mégis érzékelheti az ellentétet. A tanítvány, aki korábban pusztító ítéletet kívánt az elutasítókra, most olyan közösség felé fordul, amelynek tagjaiért imádkozik. Ebből könnyen születik egy erkölcsi fejlődést bemutató életrajzi ív. Érdemes azonban jeleznünk, hogy a források nem mondják ki: Lukács tudatosan János személyiségének átalakulását kívánta volna elbeszélni. A párhuzam értékes olvasói felismerés lehet, de nem bizonyítja egy ember belső fejlődésének történeti részleteit. A misszió tágulása mindenesetre valós kérdés volt az első keresztény nemzedékek számára, és a jeruzsálemi tekintélyek szerepe kulcsfontosságú lehetett benne.

HÁTTÉRGYÁR

A szamariai történetben Simon mágus alakja a Lélek ajándékozásának és a vallási tekintélynek az összefüggését emeli ki. A férfi pénzzel szeretné megszerezni azt a hatalmat, amelyet az apostolok imádságához kapcsolódóan lát, Péter pedig élesen elutasítja. A későbbi egyházi nyelv a simónia kifejezéssel az egyházi javak és tisztségek adásvételének bűnét jelölte; ennek névadó történetét itt találjuk. János ismét hallgató társként van jelen, de a közös apostoli megbízatás környezete az ő alakjához is kapcsolódik. A jelenet nem mondja meg, milyen vezetői szerepet töltött be János a következő évtizedekben, viszont a jeruzsálemi közösség megbízottjaként mutatja meg.

A Péter és János nevével jelzett epizódok alapján feltűnő, hogy a két apostol gyakran párban jelenik meg, ám a történet előrehaladtával János szinte eltűnik Lukács látóteréből. A mű későbbi fejezeteit Pál missziója uralja, és a jeruzsálemi közösség vezető alakja egyre inkább Jakab, az Úr testvére lesz. Ez a szerkesztési arány nem feltétlenül azt jelenti, hogy János jelentősége a valóságban megszűnt. Egy történeti munka vagy egy ókori elbeszélés szereplőinek gyakorisága sokszor inkább a szerző érdeklődését, forrásait és szerkezetét tükrözi. A kevés későbbi adat értelmezésekor ezért különösen

HÁTTÉRGYÁR

fontos egy másik, időben korábbi forrás: Pál Galatákhoz írt levele.

Az Apostolok cselekedeteit és Pál leveleit nem szabad azonos jellegű dokumentumként kezelni. Az előbbi összefoglaló történeti elbeszélés, amely a szerző által kialakított üdvtörténeti ív mentén halad; az utóbbiak egyes, konkrét vitákban megszületett levelek, amelyekből a szereplők helyzete gyakran csak mellékesen rajzolódik ki. A két műcsoport adatai eltérhetnek, és a történészek rendszerint különös súlyt tulajdonítanak Pál saját közléseinek, ha személyes találkozóiról beszél. A forráskritika nem állítja, hogy egy levél minden részlete szükségképpen pontos; azt vizsgálja, mennyire közvetlen és milyen célú az adott tanúság. János történetének megrajzolásához ez az összehasonlítás nélkülözhetetlen.

A jeruzsálemi János személye a korai keresztény közösség szerkezetéről is elárul valamit. Nem kizárólag egyetlen apostol irányítása rajzolódik ki a forrásokból, hanem egymással kapcsolatban álló, olykor különböző feladatokat betöltő tekintélyek hálózata. Péter szerepe kiemelkedő, Jakabhoz a jeruzsálemi közösség későbbi vezetése kapcsolódik, János pedig olyan apostoli tekintély lehetett, akinek nevével a misszió támogatását

és a közösségi folytonosságot is ki lehetett fejezni. Az elbeszélés részletei nem elegendők ahhoz, hogy pontos szervezeti ábrát készítsünk; a vezetés korai formái valószínűleg személyes kapcsolatokon, tanítási tekintélyen és a misszió gyakorlatán alapultak.

A fejezet végén ezért nem egy részletesen rekonstruálható apostoli karrier áll előttünk, hanem több megbízhatónak vagy legalábbis történetileg vizsgálhatónak tartott nyom. János neve kapcsolatban áll Péterrel, a jeruzsálemi templomi misszióval és a szamariai közösségek befogadásával. Lukács számára János a kezdeti tanítványi közösség egyik hitelesítő tanúja, de nem főszereplője az egész történetnek. A következő fejezetben Pál levele alapján tisztábban láthatjuk, milyen tekintélyt tulajdonítottak neki a jeruzsálemi vezetők között, és miért bonyolult a kereszténység legelső évtizedeinek hatalmi térképe.

HÁTTÉRGYÁR

10. fejezet – A jeruzsálemi egyház oszlopai

Az apostoli nemzedék történetének egyik legfontosabb tanúja Pál apostol, aki leveleiben olykor olyan találkozókról számol be, amelyeknek maga is résztvevője volt. A Galatákhoz írt levél második fejezetében különös jelentőségű felsorolást találunk: Jakabot, Kéfást és Jánost olyan férfiakként említi, akiket a közösség oszlopoknak tekintett. Kéfás Péter arámi nevének görög alakja. A felsorolás Jánost nem kísérőszereplőként mutatja be, hanem a jeruzsálemi tekintélyek egyikeként. Bár a szöveg nem közöl részletes életrajzot, közvetlensége miatt egyike azon kevés korai adatnak, amelyek a történeti Jánosról szóló rekonstrukciónkban különös súllyal esnek latba.

A levél heves vita közegében született. Pál azt akarja megvédeni, hogy pogány származású híveinek nem kell a zsidó törvény minden előírását magukra vállalniuk ahhoz, hogy Krisztushoz tartozhassanak. Az ellenfelek tekintélyekre és jeruzsálemi kapcsolatokra hivatkozhattak, Pál ezért részletesen beszél saját meghívásáról és arról, miként fogadták el küldetését a korai vezetők. A levél nem intézménytörténeti feljegyzés,

és nem kínál pártatlan eseménylistát. Éppen vitázó természete miatt azonban megőriz olyan neveket, viszonyokat és feszültségeket, amelyek más forrásokban elmosódnak. A történész számára az a legfontosabb, hogy Pál a címzettek által is ismert személyekről ír, akikkel való kapcsolatát érvelése részeként ismerteti.

A három oszlop személyazonossága további tisztázást kíván. A levél Jakabja a szokásos értelmezés szerint Jézus testvére, a jeruzsálemi közösség későbbi vezetője, nem pedig Zebedeus fia, Jakab, János testvére. Ez utóbbi Jakab haláláról az Apostolok cselekedeteinek tizenkettedik fejezete tudósít. A gyakori nevek és a szűkszavú források miatt az azonosítási problémák könnyen zavarhoz vezetnek, különösen az ismeretterjesztő elbeszélésekben. A szerkesztés során ezért minden alkalommal világossá kell tenni, melyik Jakabról beszélünk. Az oszlopok között szereplő Jánost a legtöbb értelmezés Zebedeus fiával azonosítja, bár Pál itt sem teszi hozzá az apai nevet. A kapcsolódó hagyományok súlya erős, a forrás szövegének pontosságát mégis érdemes tiszteletben tartanunk.

Mit jelentett oszlopnak lenni az első keresztény nemzedékben? A kép a megtartó erőre, a közösségben elismert tekintélyre és a folytonosság biztosítására

HÁTTÉRGYÁR

utalhat. Nem áll rendelkezésünkre bizonyíték arról, hogy a megnevezés pontos jogi hivatalt jelölt volna, meghatározott hatáskörrel és választási renddel. Pál számára ezek az emberek azok, akiknek elismerése küldetése nyilvános elfogadását erősíti meg. A jeruzsálemi közösség irányításának gyakorlati formái valószínűleg jóval változatosabbak voltak a későbbi püspöki vagy egyházi struktúráknál. Az apostoli tekintély elsősorban az első nemzedékhez, a Jézusról őrzött tanúsághoz és a közösség kialakulásában betöltött szerephez kapcsolódhatott.

Pál beszámolója szerint a jeruzsálemi vezetők felismerik küldetésének jelentőségét, és a közösségvállalás jeléül kezet nyújtanak neki és Barnabásnak. A megállapodás lényegét Pál a missziós feladatok megosztásával fejezi ki: ő a körülmetéletlenek, a jeruzsálemi tekintélyek pedig a körülmetéltek felé végzett szolgálathoz kapcsolódnak. Ezt a leírást nem szabad úgy érteni, mintha a földrajzi vagy közösségi határok ettől kezdve mereven elváltak volna. A keresztény misszió korai világa tele volt átfedésekkel, és a későbbi viták bizonyítják, hogy a megállapodás értelmezése sem volt egyértelmű. János mindenesetre a Pál által felsorolt elfogadók között áll, ami a

HÁTTÉRGYÁR

pogánymisszió ügyében tulajdonított tekintélyét is jelzi.

A levél egyetlen konkrét közösségi kötelezettséget emel ki a jeruzsálemi találkozó következményei közül: a szegényekről való megemlékezést. A mondat mögött valószínűleg a jeruzsálemi hívek anyagi szükségletei és a különböző közösségek között kialakuló támogatási kapcsolatok álltak. Pál más leveleiből tudjuk, hogy a gyűjtések megszervezése később is fontos feladata maradt. A támogatásnak nemcsak szociális, hanem közösségpolitikai jelentése is lehetett: a távoli, pogány származású hívek így fejezhették ki kapcsolatukat a jeruzsálemi gyökerekkel. János egy ilyen megállapodás részeseként jelenik meg, de nincs forrásunk arról, hogy a gyűjtések szervezésében ő maga milyen részfeladatokat vállalt.

Az Apostolok cselekedeteinek tizenötödik fejezete ugyancsak beszámol a pogányok befogadásáról folytatott jeruzsálemi tanácskozásról. Az esemény és a Galatákhoz írt levél találkozójának viszonya régóta vitatott. A két beszámoló hangsúlyai és szereplői nem teljesen azonosak, a kronológia pedig többféleképpen rekonstruálható. Nem lenne szerencsés a két szöveget úgy összeilleszteni, hogy minden különbséget előzetes magyarázat nélkül eltüntetünk. Lukács a vitákból végül

HÁTTÉRGYÁR

közösségi megoldás felé vezető eseménysort formál, Pál pedig saját függetlenségét és elismert megbízatását hangsúlyozza. János szempontjából az eltérés különösen érdekes, mert Pálnál a három kiemelkedő vezető egyike, Lukács zsinati elbeszélésében azonban nem kap külön megszólalást.

A jeruzsálemi közösség működésére vonatkozó ismereteinket töredékes forrásokból kell összeállítanunk. A szent helyekhez kapcsolódó vallási élet, a szegények támogatása, az étkezési közösségek és az apostoli tanítás továbbadása mind olyan területek, amelyekben a vezetők feladatai elképzelhetők. A későbbi egyházi tisztségek pontos megfelelőit azonban nem tudjuk bizonyítani. A Jézus testvére, Jakab nevéhez kapcsolódó tekintély más természetű lehetett, mint Péter korai missziós vezető szerepe; János pedig feltehetően a tizenkettőhöz kötődő tanúság révén örvendett elismerésnek. Ezzel még nem rajzolódik ki teljes hatalommegosztás, csak a közösség sokközpontú vezetésének lehetősége.

A korai kereszténység zsidó gyökerei a jeruzsálemi vitákban különösen jól felismerhetők. A körülmetélés, az étkezés és a tisztasági előírások kérdése nem felszínes kulturális különbség volt, hanem az Istennel kötött szövetség értelmezését érintette. A pogányok

befogadásának új gyakorlata ezért alapvető teológiai feszültségeket keltett. A modern olvasó számára természetesnek tűnhet a későbbi kereszténység széles, nemzetek közötti közössége, de az első évtizedekben ennek következményeit még alakítani kellett. János személyéről nincsenek részletes kijelentéseink e vitákban, azonban a Pál által említett elismerése arra utal, hogy nem csupán a galileai múlt tanújaként vett részt a közösség életében.

Az antiochiai konfliktus Pál levelében a jeruzsálemi megegyezés törékenységét mutatja meg. Pál elbeszélése szerint Péter korábban együtt étkezett pogány származású hívőkkel, de bizonyos jeruzsálemi kapcsolatokkal összefüggésben visszahúzódott, ami Pál nyilvános bírálatát váltotta ki. A jelenet Jánost nem említi. Mégis fontos a róla szóló könyvünkben, mert világossá teszi, hogy az oszlopok közössége nem jelentett minden részletben azonos nézetet vagy következetesen egységes gyakorlatot. A kereszténység első nemzedékei között valós nézeteltérések támadtak, és ezek egy része a legtekintélyesebb vezetőket is érintette. János véleményét itt nem ismerjük, ezért nem kölcsönözhetünk neki utólag állásfoglalást.

HÁTTÉRGYÁR

János apostoli tekintélyének későbbi története szempontjából a jeruzsálemi oszlop megnevezés összekötő kapocs lehet. A kis-ázsiai hagyomány szerint egy János nevű kiemelkedő tanító a század végéig működött, és Efezusban fontos szerepet töltött be. A Pál által említett János és az efezusi János azonosságát a későbbi egyházi hagyomány elfogadta, de a két adat között évtizedek és jelentős forráshiány húzódik. Az azonosítást lehet történetileg valószínűnek tartani bizonyos érvek alapján, mégsem lehet a hiányzó évtizedeket képzeletbeli utazásokkal és találkozókkal kitölteni. A felelős történeti elbeszélés ott marad szűkszavú, ahol a források is azok.

Zebedeus fia, Jakab halála az Apostolok cselekedeteinek elbeszélése szerint I. Heródes Agrippa uralkodásának idején történt. A történet fontos családi és nemzedéki fordulópont lehetett János életében, de az apostol személyes reakciójáról nem tudósítanak az ismert szövegek. A későbbi életrajzok számára csábító volna részletesen leírni a testvér gyászát és az elvesztés következményeit. Az érzelmi rekonstrukciónak azonban csak akkor van helye, ha egyértelműen írói értelmezésként jelöljük, nem történeti tényként. Annyit megállapíthatunk, hogy a legkorábbi tanítványok

HÁTTÉRGYÁR

csoportja veszteségeket szenvedett, és a közösségek vezetése idővel új formákat vett föl.

Az apostoli korban a hatalom és a hitelesség kapcsolatát a személyes emlékezet különösen erősen befolyásolta. Akik Jézust ismerték vagy közvetlen tanítványainak számítottak, különleges tekintélyt élvezhettek a róla szóló hagyományok továbbadásában. A tekintély azonban nem feltétlenül jelentett kizárólagos szerzői jogot valamely későbbi evangéliumhoz. A tanúságot mások lejegyezhették, szerkeszthették és magyarázhatták, miközben az első tanítványi nemzedék neve a hitelesség jelölőjévé vált. Ezért a Pál levelében olvasható János-adat értékes, de nem dönti el a negyedik evangélium szerzőjének személyazonosságát. Az azonosítás egy másik bizonyítási sorra tartozik, amelyben Papiász, Iréneusz és a korai könyvhagyomány is megszólal.

János hallgatása a forrásokban éppen úgy értelmezésre szorul, mint a róla fennmaradt kijelentések. Pál a találkozója után nem tér vissza részletesen János alakjára, Lukács pedig missziós elbeszélésének előrehaladtával más szereplőkre összpontosít. Ebből nem következik sem korai halála, sem későbbi kis-ázsiai tevékenysége. A történelem sok szereplőjének élete azért

HÁTTÉRGYÁR

tűnik szakaszosnak, mert forrásaink különböző helyszíneken és időpontokban világítanak rájuk. A Jánosról szóló könyvnek ezeket az egymástól távoli fényfoltokat kell történeti összefüggésbe állítania, miközben nem tesz úgy, mintha a közöttük húzódó sötétségben minden részlet látható lenne.

A jeruzsálemi korszak összegzésekor háromféle emlékezeti réteget különböztethetünk meg. A szinoptikus evangéliumok Jánost a galileai tanítványi kör és Jézus legközelebbi követői között mutatják be. Lukács második műve Péterrel együtt a jeruzsálemi kezdetek nyilvános tanújaként szerepelteti. Pál levele pedig egy olyan Jánosról beszél, akinek tekintélyét a jeruzsálemi közösség oszlopai között ismerik el. A források különböző műfajúak, mégis egymástól függetlenül arra utalnak, hogy János neve már az első keresztény nemzedékekben különleges jelentőségű lehetett. A továbbiakban azt kell megvizsgálnunk, hogyan kapcsolódott ez a korai tekintély a század második felének átalakulásaihoz és a későbbi efezusi hagyományhoz.

A következő korszak előterében a római birodalom egyik legmélyebb vallási és politikai válsága áll: a júdeai háború és Jeruzsálem pusztulása. A templom elvesztése alapvetően átalakította a zsidó vallási élet intézményi

kereteit, és hatással volt a keresztény közösségek önértelmezésére is. János személyes sorsáról ebben az időszakban kevés biztos adat maradt fenn, de a későbbi kis-ázsiai János-hagyomány megértéséhez a változás hátterét nélkülözhetetlen bemutatni. Egy új korszak kezdődik, amelyben az egykori jeruzsálemi tekintélyek emlékezete és a születő írásos hagyományok fokozatosan új kapcsolatba kerülnek egymással.

HÁTTÉRGYÁR

11. fejezet – Jeruzsálem pusztulása és a keresztények szétszóródása

A jeruzsálemi templom a Kr. u. első század közepén több volt vallási szentélynél. A főváros látképét uraló épületegyüttes az áldozati kultusz, a zarándoklatok és a kollektív emlékezet középpontjaként működött, miközben a papság intézménye a politikai hatalommal is szoros kapcsolatban állt. A városba érkező zarándokok számára a templom a szövetség látható jele volt, a római uralom alatt élő zsidók számára pedig sajátos módon azt is kifejezte, hogy vallási és történeti közösségük nem oldódott fel a birodalmi rendben. A korai Jézus-követők nem egy idegen szentélyt láttak benne. Az Apostolok cselekedetei még az apostolok templomi jelenlétéről beszél, Pál pedig a jeruzsálemi közösséghez fűződő kapcsolatát az ottani testvérek megsegítésén keresztül is fenntartotta.

A háború kitöréséhez vezető eseményeket nem lehet egyetlen vallási vagy politikai ellentétre visszavezetni. A római igazgatás, a helyi elit belső viszályai, a társadalmi különbségek, az adók és az erőszakos cselekmények évtizedeken át egymást erősítették. A tartomány

kormányzóinak gyakran kifogásolt intézkedései, a radikális csoportok fegyveres akciói és a mérsékeltebb vezetés fogyatkozó mozgástere egyaránt szerepet játszottak abban, hogy 66-ban nyílt felkelés robbant ki. Josephus Flavius történetíró munkái nélkül sokkal kevesebbet tudnánk a háborúról, de beszámolóit is saját életpályája és római pártfogói felől kell olvasni. Josephus egyszerre volt részese az eseményeknek, később pedig azok magyarázója a győztesek világában.

A római válasz ereje fokozatosan bontakozott ki. Vespasianus és fia, Titus hadjáratai először a galileai felkelés katonai hátországát számolták fel, majd a harcok középpontja Jeruzsálembe helyeződött. A város 70. évi ostroma olyan pusztítást hozott, amelynek következményei évszázadokon át meghatározták a zsidó közösségek életét. Az áldozatbemutatás templomi rendje megszűnt, a papi arisztokrácia korábbi szerepe megrendült, és új formában került előtérbe az Írások tanulmányozása, az imádság és a helyi gyülekezetek működése. Fontos azonban, hogy a rabbinikus judaizmus megszilárdulását ne képzeljük egyetlen gyors intézkedés eredményének. A változás hosszú, sokszereplős történeti folyamat volt.

HÁTTÉRGYÁR

A keresztény mozgalomra ugyanígy hatott a katasztrófa, de nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amely az összes jeruzsálemi Jézus-követő sorsát egységes történetben elmondaná. A későbbi egyházi történetírás megőrizte a hagyományt, hogy a jeruzsálemi keresztények egy része a háború előtt a Jordánon túli Pellába menekült. A történetet Euszebiosz közvetítéséből ismerjük, keletkezése és pontos történeti értéke vitatott. Elképzelhető, hogy egyes csoportok valóban elhagyták a várost, de a közösség teljes és rendezett kivonulásának képe olyan késői elbeszélés, amelyet nem lehet közvetlen, korabeli jegyzőkönyvként kezelni.

János személyes történetében ezen a ponton különösen fájdalmasan hiányoznak a kapaszkodók. Az Apostolok cselekedetei korai jeleneteiben Péter mellett látjuk, Pál pedig a jeruzsálemi közösség oszlopai között nevezi meg, de egyik forrás sem mondja el, hol tartózkodott 66-ban vagy 70-ben. Nem tudjuk, részt vett-e a háború előtti jeruzsálemi közösség mindennapjaiban, elhagyta-e Júdeát, vagy ekkor már más városban működött. A hagyományos életrajzok gyakran folyamatos utazást rajzolnak Jeruzsálemből Efezusba, mintha az apostol indulásának éve és útvonala ismert volna. Valójában az időrendi lánc több szeméből semmi

HÁTTÉRGYÁR

nem maradt fenn.

Ez a hiány nem teszi érdektelenné János alakját. Inkább megváltoztatja azt a kérdést, amelyet egy történeti könyvnek fel kell tennie. Nem azt keressük, hogyan tölthetjük ki elképzelt eseményekkel a források hallgatását, hanem azt, milyen körülmények között őrződhetett meg egy jeruzsálemi tekintélyű János emléke Kis-Ázsiában. A Galatákhoz írt levél tanúsága súlyos, mert Pál személyes beszámolója a kereszténység első nemzedékének dokumentuma. Az efezusi Jánosról szóló, jóval későbbi egyházi hagyomány szintén jelentős, de más típusú bizonyíték. A kettő között időbeli távolság húzódik, amelyet a történésznek meg kell mutatnia az olvasónak.

A század második felének keresztény közösségei nagyon különböző helyi környezetekben fejlődtek. Antiochia kereskedelmi és kulturális csomópont volt; Róma a birodalmi államhatalom központja; Korinthosz és Efezus pedig gazdasági kapcsolatok sokaságát fogta össze. A zsinagógák, a házi gyülekezetek és a városi patronátus kapcsolatrendszerében a korai kereszténység nem egyik napról a másikra különült el a zsidó vallási közösségektől. A helyi viszonyok, a családi kapcsolatok és a Jézus messiási szerepéről alkotott álláspontok

HÁTTÉRGYÁR

más-más határokat húztak. Az elválásról szóló egységes történet ezért szükségszerűen túlzottan leegyszerűsítő lenne.

Ezt a sokféleséget a negyedik evangélium különösen élesen érzékelteti. Az elbeszélés Jézusa olyan konfliktusokban jelenik meg, amelyek helyenként a későbbi keresztények tapasztalatait is tükrözhetik. A zsinagógából való kizárás motívuma például arra késztette a kutatókat, hogy a mű mögött egy vallási közösség saját történetét keressék. Raymond E. Brown olvasatában a szöveg rétegei és hangsúlyai egy több szakaszon át formálódó csoport helyzetéről is árulkodhatnak. Ám a feltételezett közösségtörténetet az evangéliumból állítjuk össze, ezért bizonyossága nem azonos egy külső, dátummal ellátott történeti feljegyzésével.

A zsidó és keresztény kapcsolatok tárgyalása különösen gondos nyelvet követel. János evangéliumában gyakori a „zsidók” megnevezés, de a szó az elbeszélés különböző pontjain nem szükségképpen ugyanazt a csoportot jelöli. Egyes helyeken vallási vezetőkre, másutt bizonyos vitapartnerekre vagy tágabb közegre utal. Jézus, tanítványai és az evangélium korai hagyományának szereplői maguk is zsidók voltak. A

műben kibontakozó éles konfliktusokat ezért a zsidóság egészére vonatkozó ítéletként értelmezni történetileg téves és súlyosan félrevezető lenne. Az ilyen szöveghelyeknek később jelentős, sokszor tragikus hatásuk volt a keresztény zsidóellenesség történetében; ezt a hatást a könyvben nem hallgathatjuk el.

A templom pusztulása után a Jézusra vonatkozó emlékezés és az apostoli tekintély kérdése még nagyobb súlyt kaphatott. Egy olyan közösség, amely nem rendelkezett a jeruzsálemi intézményrendszer korábbi támaszaival, a tanítás hitelességét a Jézust ismerő tanúkhoz vagy azok megbízhatónak tartott hagyományához köthette. Ebből a helyzetből értelmezhető Bauckham érdeklődése a névvel megőrzött szemtanúi beszámolók iránt. A személyes emlékezet azonban nem működik tévedhetetlen felvevőeszközként. A közös elbeszélés, az ünnepi felidézés és a későbbi értelmezés mind módosíthatják, hogyan hangzik el egy történet, miközben az emlékezés alapjául szolgáló esemény valóban megtörténhetett.

A háború és a templom elvesztése után a kis-ázsiai városok sajátos jelentőségre tettek szert az egyházi hálózatban. A Pál leveleiből és az Apostolok cselekedeteiből ismert missziós útvonalak már a

katasztrófa előtt összekötötték a Földközi-tenger keleti medencéjének gyülekezeteit. A kereskedők, mesterek, vándortanítók és családok mozgása megteremtette azokat a társadalmi csatornákat, amelyeken egy jeruzsálemi apostol emléke is eljuthatott Efezusba. Ez önmagában még nem bizonyítja János tényleges ottani tartózkodását, de történetileg érthetővé teszi, miért nem volna meglepő, ha a korai palesztinai tanítványok valamelyike Ázsia tartományában vált volna tekintélyes vezetővé.

A római uralommal való találkozás új kérdéseket is ébresztett. A keresztény csoportok vallási nyelve az egy Isten iránti hűségről, Jézus uralmáról és egy új közösséghez tartozásról szólt. A városi életben ugyanakkor szobrok, feliratok, ünnepek, céhek és családi szokások kötődtek az istenek és a császár tiszteletéhez. A közösségi hovatartozás gyakran hétköznapi döntésekben vált láthatóvá: részt vehetett-e valaki egy lakomán, elfogadhatott-e egy meghívást, hogyan viszonyult a városi ünnephez? Az ezekről folytatott viták nem pusztán későbbi dogmatikai küzdelmek voltak, hanem egy változó vallási identitás mindennapos próbatételei.

A jeruzsálemi örökség mégsem tűnt el. A Jézus életének helyszíneire, az apostolok együttlétére és az

első nemzedék tapasztalataira vonatkozó emlékek továbbra is igazodási pontot jelenthettek. János későbbi jelentőségét részben éppen az adhatta, hogy a hagyomány összekötötte személyét a galileai kezdetekkel és a kis-ázsiai egyházakkal. A történetben így kétféle tekintély találkozott: az eredet közelségének tekintélye és a hosszú tanítói élet által kivívott tekintély. Nem tudjuk, hogy mindkettő ugyanannak az embernek a pályáján egyesült-e. A következő fejezetben ezért arra a városra és azokra az ókori tanúkra fordítjuk a figyelmet, amelyekből az efezusi János alakja előlép.

HÁTTÉRGYÁR

12. fejezet – Az efezusi János

Efezusba érkezve az első századi utazó a Római Birodalom keleti felének egyik legsokszínűbb városi világába lépett. A tengerpart közelsége, a belső-anatóliai útvonalak és a kikötő forgalma kereskedőket, katonákat, hivatalnokokat, zarándokokat és vándortanítókat vonzott ide. Artemis templomának hírneve messze túlnyúlt a tartomány határain, miközben a római állam és a császárok tiszteletére emelt építmények a birodalmi rend jelenlétét is kifejezték. A nyilvános életet ünnepek, gyűlések, piacok, fürdők és színházi előadások tagolták. A keresztény hit itt nem elszigetelt, zárt vidéki környezetben bontakozott ki, hanem a városi vallások és társadalmi kapcsolatok sűrű hálózatában.

A korai keresztény Efezus története elsősorban Pál működése révén válik láthatóvá. Az Apostolok cselekedetei hosszabb ottani tartózkodást és vitákat tulajdonít az apostolnak, a páli levelezés pedig maga is tanúskodik a város jelentőségéről. Az efezusi kereszténység kezdeteit azonban nem lehet egyetlen apostolhoz és egyetlen közösséghez kötni. Az első nemzedékben különböző tanítók, házi gyülekezetek és zsidó vallási környezetből érkező hívek találkozhattak. A

későbbi János-hagyomány szempontjából különösen fontos, hogy a város már azelőtt erős keresztény kapcsolatokkal rendelkezett, mielőtt az evangélista ottani működéséről szóló egyházi beszámolók keletkeztek volna.

Efezus Jánoshoz kötődő hírének meghatározó tanúja Lyoni Iréneusz. A második század végén író egyházi szerző azt állítja, hogy János, az Úr tanítványa, aki Jézus keblére hajolt, Ázsiában, Efezusban adta közre evangéliumát. Egy másik hagyomány szerint János Traianus császár idejéig élt. Ha az állítások ugyanarra a történeti személyre vonatkoznak, az apostol rendkívül hosszú életet élt, és összekötötte a Jézus körüli első nemzedéket a második század elejének egyházi világával. Iréneusz tanúsága azonban több évtizeddel az állítólagos események után született; gondosan kell tehát megvizsgálni, honnan értesült róluk, és milyen érdekek irányították a közlését.

Iréneusz különös figyelmet érdemel, mert saját megfogalmazása szerint ifjúkorában kapcsolatban állt Polükarposszal, a szmirnai keresztény közösség nagy tekintélyű vezetőjével. Polükarposz pedig a hagyomány szerint olyan emberektől tanult, akik még ismerték az apostoli nemzedéket. A kapcsolatban valóban megvan

egy rövid és történetileg elképzelhető emlékezeti lánc. Mégsem szabad mechanikus bizonyításként kezelni. Az emlékezetben az egyes tanítók személye, a tekintélyt adó nevek és a különböző hagyományrétegek összefonódhatnak. Az a tény, hogy Iréneusz Polükarposzra hivatkozik, fontosabbá teszi beszámolóját, de nem szünteti meg a pontos személyazonosítás problémáját.

Polükarposz élete önmagában is a korai kereszténység átmeneti korszakát idézi. A szmirnai püspök már olyan egyházi világban működött, amelyben a helyi közösségek vezetői és a tanítás folytonosságának képviselői egyre nagyobb jelentőséggel bírtak. A róla szóló vértanú-elbeszélés később jelentős szerepet kapott a keresztény emlékezetben. Ez a hagyományos keret könnyen arra ösztönözhet, hogy a különböző személyek között hézagmentes apostoli láncolatot képzeljünk. A történésznek azonban éppen a láncszemek különbségére kell ügyelnie. Más kérdés az, hogy Polükarposz ismert-e apostoli tekintélyű tanítókat, és más az, hogy személyesen Zebedeus fiától, Jánostól tanult-e.

Martin Hengel az efezusi hagyomány értelmezésében komolyan veszi a második századi tanúságtétel súlyát, ugyanakkor a János presbiter személyéhez kapcsolódó

magyarázatot dolgoz ki. Az ő olvasatában a jánosi írások hátterében jelentős egyéni teológus és tanítói kör állhatott. Hengel elutasítja azt a leegyszerűsítő feltevést, amely az evangélium minden alkotó vonását arctalan közösségi szerkesztésnek tulajdonítaná. A mű stílusának és gondolatvilágának következetessége valóban felveti egy kivételes szerző vagy mester meghatározó szerepét. A szerző tehetségének és a hagyomány személyes átadásának elismerése azonban még nem azonos annak bizonyításával, hogy a szöveget Zebedeus fia írta.

A földrajzi emlékezet egy másik tanúja Polükratész, Efezus püspöke, aki a második század végén a húsvét ünneplésének időpontja körül kialakult vitában a kis-ázsiai egyházak hagyományára hivatkozott. Felsorolja a régió nagy tekintélyű alakjait, köztük Jánost is, akit olyan tanítványként mutat be, aki az Úr keblén nyugodott, és akinek emléke Efezushoz kötődik. A beszámoló értékét fokozza helyi jellege: az efezusi egyházi vezető saját közösségének hagyományát idézte fel. De éppen a vitahelyzet miatt azt is mérlegelnünk kell, hogy Polükratész a helyi gyakorlat apostoli megalapozottságát akarta igazolni. Az apostoli múlt felidézése ezért egyszerre forrásértékű és retorikai funkciójú.

Az ünnepi vita háttere sokat mond az egyház fejlődéséről. A kis-ázsiai közösségek egy része a húsvétot a zsidó naptár niszán hónapjának tizennegyedik napjához kapcsolta, függetlenül attól, melyik hétköznapra esett; Rómában és más térségekben a vasárnap került előtérbe. Az eltérés nem csupán naptári kérdés volt. Az ünnep időpontja mögött a Jézus haláláról és feltámadásáról szóló emlékezés, a zsidó pászka és a keresztény közösségek önértelmezése húzódott meg. Amikor a kis-ázsiaiak János tekintélyére hivatkoztak, azt jelezték, hogy szokásukat a legrégebbi tanítványi örökség részének tekintik. Ettől a történet még nem válik közvetlen bizonyítékká János minden később neki tulajdonított írásának szerzőségére.

Efezus János-emlékezetét az egyházi topográfia is formálta. A város környezetében később sírt és emlékhelyet mutattak, amelyet Jánoshoz kötöttek, és a bizánci korszakban nagyszabású bazilika épült a tiszteletére. Az ilyen helyek kettős természetűek. Egyrészt megőrzik egy közösség hosszú időn át ápolt meggyőződését; másrészt a szenthelyek kialakulása évszázadokkal korábbi eseményekről nem feltétlenül nyújt független bizonyítékot. Egy építmény fennmaradása igazolja a tisztelet későbbi létezését, ám

HÁTTÉRGYÁR

az első századi temetés pontos helyét önmagában nem hitelesíti. Mégis fontos az anyagi környezet bemutatása, mert az olvasó ezen keresztül érzékelheti, hogyan vált a vitatott történeti személy közösségi emlékezeti hellyé.

A keresztény szentek történetében gyakori, hogy egy személy alakját több régió és több hagyomány egyaránt magáénak vallja. János esetében a galileai indulás és az efezusi befejezés egyetlen életút két végpontjává rendeződik, a közbülső évtizedek azonban szinte üresek. A hagyomány ebből a hiányból könnyen alkotott kerek történetet: az apostol elhagyta Jeruzsálemet, Kis-Ázsiába ment, hosszú éveken át tanított, száműzték, visszatért, majd magas kort megérve halt meg. A történet egyes elemei különböző korú és eltérő hitelességű forrásokból származnak, ezért a teljes elbeszélés nem tekinthető egységes ókori tanúvallomásnak.

A János által tanított szeretetről szóló megható történetek közül külön figyelmet érdemel az a jelenet, amelyben az idős apostol ismételten a testvéri szeretetre inti közösségét. A történetet később Jeromos ismerteti, és éppen ezért a negyedik-ötödik századi hagyomány tanúságaként kezelhetjük biztosan. Nem tudhatjuk, mennyiben őriz a mondás egy első századi személyes emléket. Mégis pontosan megmutatja, milyen képet

alakított ki az egyházi emlékezet az evangélistáról: a tanítvány, aki Jézus közelségében tanulta meg a szeretet értékét, élete végén ezt az üzenetet hagyja követőire. A jelenet erkölcsi ereje és történeti igazolhatósága külön kérdés.

A Máriával kapcsolatos efezusi hagyomány szintén sokkal később öltött határozott földrajzi formát. János evangéliuma szerint a keresztnél álló szeretett tanítvány Jézus anyját saját otthonába fogadta, de a szöveg nem közöl utazást Efezusba, és nem nevezi meg a későbbi lakóhelyet. Az évszázadok során az efezusi János-tisztelet és a Máriáról szóló hagyományok összekapcsolódtak, majd újabb kori vallásos elbeszélések és kegyhelyek erősítették a kapcsolatot. Könyvünkben világosan meg kell különböztetnünk az evangéliumi jelenetet és a jóval később kialakult helyi emlékezetet. Az azonosítás nem következik automatikusan a bibliai mondatból.

Az efezusi hagyomány legnagyobb kihívása tehát nem az, hogy teljes egészében el kellene vetnünk vagy minden részletében változatlanul el kellene fogadnunk. Az egymáshoz közeli, de különböző beszámolókból meg kell próbálnunk meghatározni a történetileg lehetséges legszűkebb állítást. A második század végén Kis-Ázsiában határozottan élt egy Jánoshoz, a Jézussal közeli

kapcsolatban álló tanítványhoz fűződő emlékezet. Az Efezushoz kötődő hagyományt több jelentős egyházi szerző is ismerte, és a jánosi írásokat már korán nagy tekintéllyel kezelték. A kérdés továbbra is az, hogy az emlékezet pontosan melyik Jánosra vonatkozott, és mikor kapcsolódott hozzá Zebedeus fia, a szeretett tanítvány és az evangélista alakja.

A történeti mérlegeléshez végül az is hozzátartozik, hogy az ókori személyazonosság megnevezése korántsem mindig olyan pontos, mint egy modern hivatalos életrajzban. A gyakori nevek, a különböző tiszteleti címek és a tanítványi kapcsolatok könnyen zavart okozhatnak a forrásokban. János neve a zsidó és keresztény közegben egyaránt elterjedt volt, a presbiter pedig egyszerre jelölhetett idősebb tanút vagy valamely közösségi tekintély képviselőjét. Ezért a következő fejezetben a legfontosabb névhasználati és forráskritikai problémát külön kell tárgyalnunk: egy vagy két János áll-e az efezusi emlékezet hátterében?

HÁTTÉRGYÁR

13. fejezet – János presbiter és a két János kérdése

A korai kereszténység történetében ritkán fordul elő, hogy néhány sor ekkora vitát váltson ki, mint Papiász hierapoliszi püspök fennmaradt beszámolója Jézus tanítványairól. Papiász elveszett munkájából többnyire későbbi szerzők idézetein keresztül ismerünk részleteket. Ezek között különösen fontos az a szakasz, amelyben megmagyarázza, hogyan gyűjtötte össze a Jézus tanítására vonatkozó híradásokat. Számára jelentősége volt annak, mit mondtak András, Péter, Fülöp, Tamás, Jakab, János és Máté, illetve mit mondott Arisztion és „a presbiter János”. A felsorolásban János neve kétszer bukkan fel, és ez a látszólag szerény szövegtény a kutatás egyik legnehezebb azonosítási kérdésévé vált.

Papiász módszerének megértéséhez előbb a beszámoló körülményeit kell mérlegelnünk. A hierapoliszi tanító olyan korban élt, amikor a Jézushoz kapcsolódó szóbeli hagyomány és a már létező írásos beszámolók egymás mellett működtek. Előnyben részesítette azt az információt, amely a még élő tanítók hangján vagy megbízható közvetítők révén jutott el

HÁTTÉRGYÁR

hozzá. Ebből nem következik, hogy minden másolatlan emléket történetileg pontosnak tekintett, vagy hogy a szóbeli közlés eleve hibátlanabb lett volna. A kijelentés inkább azt jelzi, milyen tekintélyt tulajdonított az élő emlékezetnek, és mennyire fontos volt számára a hagyomány átadásának személyes láncolata.

A görög szöveg szerkezete többféle olvasatot tesz lehetővé. Egy értelmezés szerint a felsorolás első Jánosa Zebedeus fia, a második pedig egy másik, Jézust szintén követő, később Ázsiában élő presbiter. Mások szerint ugyanarról a személyről van szó, akit Papiász két eltérő szempontból említ. A kérdést bonyolítja, hogy Papiász beszámolója nem közvetlenül maradt ránk. A legfontosabb idézet Euszebiosz Egyháztörténetében található, márpedig Euszebiosz maga is magyarázatot fűz a két János lehetőségéhez. A forrás értelmezése és a közvetítő történetíró értelmezése így nehezen választható el egymástól.

Euszebiosz érdeklődésében saját korának egyházi vitái is szerepet játszottak. A Jelenések könyvét és annak ezeréves uralomról szóló értelmezéseit fenntartással kezelte, és kész volt megkülönböztetni a patmoszi látnokot az apostoltól. A két Jánosra épülő magyarázat ezért összefügghetett azzal az igényével, hogy a

kanonikus iratok szerzőségéről és tekintélyéről bizonyos kérdéseket rendezzen. Ez azonban nem teszi automatikusan hamissá értelmezését. A történeti kutatásnak kettős feladata van: figyelnie kell Euszebiosz teológiai érdekeire, de azt sem engedheti meg magának, hogy minden számára kedvezőtlen forrást eleve ideológiai találmánynak tekintsen.

Richard Bauckham Papiász tanúságtételének elemzésében hangsúlyozza az igeidők különbségét. A felsorolás egyik részében a tanítványok egykori kijelentéseiről van szó, míg Arisztion és a presbiter János esetében a még folyamatban lévő tanítás nyelvi jeleit látja. Ebből arra következtet, hogy Papiász az előbbi csoport tagjairól közvetett hagyományt gyűjtött, az utóbbiakat viszont még élő tekintélyként ismerhette. Az olvasat megnyitja annak lehetőségét, hogy a presbiter János a Jézust személyesen ismerő, hosszú életű tanítványok egyike volt, ám nem azonos Zebedeus fiával. A bizonyítás meggyőző erejét az adja, hogy egy apró nyelvi különbséget a korabeli emlékezeti helyzetbe illeszt.

Nem minden kutató fogadja el, hogy az igeidők ilyen pontos személyazonosításra alkalmasak. Egy felsorolásban a múlt és jelen nyelvi különbsége retorikai

célt is szolgálhat, és az elbeszélt helyzet időpontja sem minden részletében világos. Papiász megfogalmazása alapján nem állítható teljes biztonsággal, hogy a két név kizárólag két személyre utalhat. Ugyanakkor az a hagyományos feltevés sem magától értetődő, hogy minden Jánosra vonatkozó korai adat egyetlen apostolhoz kapcsolódik. A forrásokban a névazonosságot személyazonossággá alakítani ugyanolyan módszertani kockázat, mint a különböző megnevezésekből bizonyítás nélkül új személyeket létrehozni.

Martin Hengel megoldási kísérlete ehhez a vitához különösen fontos. A jánosi evangéliumot és leveleket nem egy névtelen közösség sok egymástól független hangjának látja, hanem meghatározó tanító köré szerveződő hagyománynak. A presbiter János alakjában olyan szerzői tekintély lehetőségét keresi, aki a művek történeti környezetét és teológiai sajátosságait egyaránt érthetővé teszi. Álláspontja érdekes módon közelít a személyes szerzőség hangsúlyozásában a hagyományhoz, miközben eltérhet tőle a szerző konkrét azonosításában. A régi és új kutatási iskolák közötti választóvonal ezért nem húzható meg pusztán a „szemtanú vagy közösség” képletével.

HÁTTÉRGYÁR

Az első két évszázadban az írások szerzősége nem mindig a mai könyvkiadás logikája szerint alakult. Egy tanító szavait követői összegyűjthették, egy közösség később szerkeszthette vagy új helyzetre alkalmazhatta az örökölt szöveget, egy tekintélyes név pedig a hagyomány hitelesítését szolgálhatta. Az evangéliumi művek keletkezésének kérdése ezért több rétegből áll: ki emlékezett az eseményekre, ki adta tovább az elbeszéléseket, ki fogalmazta meg a végleges szöveget, és ki gondoskodott a közléséről? Ezekre az egyes kérdésekre nem feltétlenül ugyanaz a személy a válasz. János esetében különösen nagy a csábítás, hogy a folyamat valamennyi szakaszát egyetlen rendkívüli életpályába sűrítsük.

A negyedik evangélium zárása fontosabb e vitában, mint amennyire az első olvasásra feltűnik. A 21. fejezet szerint az a tanítvány tanúskodik a dolgokról és írta meg őket, akinek bizonyságtételét a megszólaló „mi” hitelesnek ismeri el. A többes szám első személy egyszerre jelezhet tanítói kört, közösségi jóváhagyást vagy sajátos irodalmi konvenciót. Nem tudjuk automatikusan, kikhez tartoznak ezek a tanúk. Az viszont világos, hogy a szöveg maga is különbséget tesz a szeretett tanítvány tanúsága és a tanúság igaz voltát

HÁTTÉRGYÁR

kijelentő beszélő között. Ez a különbség a szerkesztéstörténeti értelmezések egyik fontos kiindulópontja.

A szeretett tanítványt hagyományosan Zebedeus fiával azonosító magyarázat több szempontból kézenfekvőnek tűnt. János a szinoptikus evangéliumokban Jézus szűkebb tanítványi köréhez tartozott, így személyes közelsége megfelelhet a negyedik evangéliumban megjelenő alak szerepének. Ugyanakkor a negyedik evangélium sehol nem mondja ki, hogy a szeretett tanítvány Zebedeus fia volna. Az apostol nevét a műben nem találjuk meg olyan egyértelmű szereplőazonosításként, amely eldöntené a kérdést. A hagyomány mellett így összefüggések és későbbi tanúságtételek szólnak, nem pedig egy mindent lezáró belső állítás.

Richard Bauckham a szeretett tanítványt olyan szemtanúként értelmezi, aki a Jézus-események közelében lehetett, ám nem szükségképpen tartozott a tizenkettő közé. Ezzel különválasztja a személyes tanúságtétel lehetőségét és a későbbi apostoli azonosítást. Az ókori történeti elbeszélésben a tanú tekintélye nem kizárólag a formális tisztségéből származhatott; a közvetlen részvétel éppoly fontos volt. Bauckham gondolatmenete ezért úgy kívánja megőrizni

HÁTTÉRGYÁR

az evangélium történeti igényét, hogy közben nem tesz egyenlőségjelet minden, János nevéhez kapcsolódó szerep között. Az állítását azonban kritikusan kell mérlegelnünk, mert az evangélium önbemutatása nem független külső bizonyíték.

Michael J. Kok vizsgálódása éppen a későbbi apostoli azonosítás folyamatára irányul. Azt kutatja, miként vált a negyedik evangélista a keresztény hagyományban János apostollá, és milyen szerepe volt ebben a második századi recepció történetének. Kérdésfeltevése megváltoztatja a vizsgálat irányát: ahelyett, hogy a későbbi szerzők kijelentéseit automatikusan visszavetítenénk a mű keletkezésére, azt nézzük, hogyan alakult ki a szerzőről beszélő hagyomány. Ez nem bizonyítja előre, hogy az azonosítás téves, de láthatóvá teszi, milyen történeti közvetítésekre volt szükség, míg az evangélium címében és egyházi használatában megszilárdult János neve.

Az evangéliumok címei külön elemzést érdemelnek. A „János szerint” megjelölés az egyházi kézirathagyományban a mű azonosítását segíti, de a cím története nem azonos a szöveg keletkezésének pillanatával. A cím nélküli művek és a később hozzájuk kapcsolt szerzőnevek viszonya az ókori irodalomban

HÁTTÉRGYÁR

sokféle lehetett. Az evangélium belső szerzői önmegjelölésének hiánya ezért óvatosságra int, ugyanakkor a korai kéziratokban meglévő következetes megnevezések valódi hagyománytörténeti tények. A név későbbi rögzülése nem azonos a teljesen önkényes kitalálással, de nem is döntő bizonyíték arra, hogy a végső író a megnevezett apostol volt.

Hugo Méndez újabb vizsgálata radikálisabban kérdez rá a szeretett tanítvány alakjának irodalmi és szerzői funkciójára. Munkájában a szerzőségről folytatott régebbi viták egy részét új keretbe helyezi, és komolyan veszi annak lehetőségét, hogy az evangélium tanúi önbemutatása tudatos irodalmi konstrukció része. A történeti elbeszélésben az ilyen megoldás nem volt ismeretlen, és a fiktívnek tekintett szereplő nem feltétlenül teszi értéktelenné a mű egészét. Méndez megközelítése mindazonáltal értelmezési ajánlat, amelyet Bauckham szemtanúi modelljével és Hengel személyes szerzőséget hangsúlyozó feltevésével együtt kell mérlegelnünk. A könyvünk akkor lesz megbízható, ha a vitát nem egyszerű nyertes-vesztes küzdelemként ábrázolja.

A presbiter szó egyháztörténeti jelentése sem állandó. A görög kifejezés alapjelentése idősebb ember, de

használható olyan személyre is, akit tekintély, tanítói szerep vagy közösségi feladat különböztet meg. Az apostoli kor és a második század intézményi viszonyait nem szabad a későbbi, egységesebb egyházkormányzati rendszerből visszavetíteni. Egy tanító lehetett presbiter anélkül, hogy tisztségét a modern értelemben vett egyházi hierarchia valamely fokozataként lehetne azonosítani. A Papiász által említett János tehát a címéből önmagában nem azonosítható, és életének időrendje sem vezethető le belőle.

A két János kérdésének tétje túlmutat a negyedik evangélium címlapján. Ha a szeretett tanítványt, a presbitert, az apostolt és a látnokot több személynek tekintjük, megváltozik az a kép, amelyet a korai keresztény tekintély forrásairól alkotunk. A jánosi hagyomány ekkor különböző műhelyek, személyes emlékek és teológiai irányok összetett története lesz. Ha viszont a legtöbb vonást egyetlen hosszú életű apostolhoz kapcsoljuk, annak kell magyarázatot adnia az írások stílusbeli és műfaji különbségeire, a köztes évtizedek dokumentálatlanságára és a késői tanúságok eltérő hangsúlyaira. Mindkét modellnek vannak erős pontjai és nehézségei.

HÁTTÉRGYÁR

A történeti vizsgálat itt nem ad olyan választ, amely minden olvasó számára végérvényes lehetne. Bizonyosan megállapítható, hogy a korai keresztény emlékezetben több jelentős, János nevéhez kötődő hagyomány él egymás mellett. A Papiász-töredék és az Euszebiosznál fennmaradt magyarázat különösen fontos a különböző Jánosok lehetőségéhez; a negyedik evangélium zárása pedig sajátos tanúi igényt fogalmaz meg. A személyek azonosságát vagy különbözőségét azonban a fennmaradt adatokból csak mérlegelhetjük. Ez a bizonytalanság nem gyengesége, hanem egyik alapvető tárgya a jánosi kutatásnak.

A vita végén visszatérhetünk egy egyszerűbb kérdéshez: hogyan jutott el Jézus története az első tanítványok emlékezetéből a görög nyelvű evangélium szövegéig? Akár egy kiemelkedő alkotó, akár tanítói kör és szerkesztők egymást követő munkája állt a folyamat mögött, a mű olyan közösségnek szólt, amely Jézus személyét saját vallási identitásának középpontjába helyezte. Ez a közösség más keresztényekkel és a zsidó vallási világgal is kapcsolatban állt, ugyanakkor sajátos nyelvet alakított ki a hit és a szeretet kifejezésére. Ezzel a társadalmi és teológiai környezettel kell most közelebbről megismerkednünk.

HÁTTÉRGYÁR

14. fejezet – A szeretett tanítvány közössége

A negyedik evangélium olvasóját feltűnő kettősség fogadja. A szöveg Jézus nyilvános működésének története: városokat, ünnepeket, találkozásokat és vitákat idéz fel, miközben minden jelenetet sajátos vallási nyelvvel értelmez. Ugyanakkor gyakran olyan kérdéseket állít előtérbe, amelyek a Jézus halála után élő közösségeknek lehettek különösen fontosak. Ki tartozhat a hívők közé? Hogyan viszonyul egymáshoz a zsidó vallási örökség és a Jézusba vetett hit? Mit jelent az igazsághoz tartozni, amikor a közösséget külső támadások és belső viták érik? Raymond E. Brown ezekből a hangsúlyokból próbálta visszakövetkeztetni a szeretett tanítványhoz kapcsolódó közösség történetét. Munkája a modern jánosi kutatás egyik nagy hatású, de korántsem vitán felül álló rekonstrukciója lett.

Brown abból indult ki, hogy az evangélium és a három jánosi levél ugyanahhoz a tágabb hagyományvilághoz kapcsolódhatott. A szövegek nyelvi és teológiai rokonsága nyilvánvaló: különös jelentőséget kap bennük az élet, az igazság, a világosság, a szeretet és a Jézus Krisztusban megmutatkozó isteni jelenlét. Brown

azonban nem elégedett meg a hasonló kifejezések felsorolásával. Azt kérdezte, hogy a közös gondolatvilág mögött milyen történeti tapasztalatok és milyen közösségi konfliktusok állhattak. A jánosi iratokból több szakaszra tagolt történetet rajzolt fel, amelyben egy kezdeti Jézus-követő kör új tagokkal bővül, más vallási közösségekkel összeütközésbe kerül, majd a saját határain belül is kettészakad.

Az ilyen rekonstrukció első látásra szinte regényesen világos eseménysort kínál. Vannak alapítók, újonnan érkezők, vallási ellenfelek, belső válságok, tekintélyes tanítók és végül olyan csoportok, amelyek különböző irányokban folytatják útjukat. A történet vonzereje éppen az, hogy személyes és társadalmi helyzetet ad a rendkívül elvontnak látszó jánosi teológiai kijelentésekhez. Ám Brown maga is hangsúlyozta, hogy rekonstrukciója csak valószínűségi igénnyel léphet fel. Az evangélium nem egy közösségi ülés jegyzőkönyve, a levelek pedig nem minden szereplőt és körülményt megnevező krónikák. A kutató a fennmaradt szövegek nyomaiból következtet olyan folyamatokra, amelyeket közvetlenül nem figyelhet meg.

A kezdeti jánosi csoport összetételéről ezért csak óvatosan beszélhetünk. Brown szerint fontos szerepe

lehetett olyan zsidó hátterű Jézus-követőknek, akik Keresztelő János működését is ismerték, és Jézust a zsidó messiási várakozások világában értelmezték. Az evangélium első fejezetének elbeszélése, amelyben az első tanítványok egy része Keresztelő János környezetéből érkezik, alkalmas lehetett arra, hogy ezt a vallási emlékezetet megőrizze. A szövegből azonban nem következik, hogy a későbbi evangélium minden olvasója ténylegesen ilyen csoporthoz tartozott. Az eredettörténet alakjai egyszerre lehetnek történeti emlékek hordozói és a közösségi önértelmezés példaképei.

A negyedik evangélium Jézusának egyik feltűnő vonása, hogy a szinoptikus hagyománynál hosszabb és teológiailag tömörebb beszédekben szól önmagáról. Az „én vagyok” kijelentések, az Atyával való egység és a mennyből való származás hangsúlyozása olyan krisztológiai nyelvet alkot, amely mélyen átalakítja a korai keresztény olvasó Jézus-képét. Brown szerint a közösség fejlődésében ez a magasabb krisztológia új vallási környezettel és konfliktusokkal is összefügghetett. Például a szamariai szereplők és a zsidó vallási közegen kívülről érkező hívek megjelenése egy táguló, több hagyományt összeillesztő kereszténységre utalhat. Az állítás azonban történeti modell; az egyes evangéliumi

jelenetekből nem állítható össze akadálytalanul egy elveszett tagsági névsor.

A szamariai asszonyról szóló elbeszélés különösen fontos helyet foglal el ebben a vitában. Jézus találkozása a kútnál átlépi a vallási, etnikai és társadalmi határokat, amelyek az elbeszélés világában elválasztják a szereplőket. Az asszony hosszú beszélgetés után hírt visz városának lakóihoz, és az elbeszélés szerint sokan jutnak hitre a tanúsága nyomán. A jelenet teológiai ereje kétségtelen: a hit továbbadása nem kizárólag a tizenkét férfi tanítvány feladata. Brown abból a lehetőségből is kiindult, hogy a szamariai kapcsolatok a közösség valós történetére utalhatnak. Az értelmezés hasznos, amennyiben kérdéseket tesz fel, de akkor válna túlzottan magabiztossá, ha a szereplő irodalmi szerepét egy konkrét közösségi felvételi eseménnyel azonosítanánk.

A jánosi hagyomány nőalakjai a korai kereszténység társadalomtörténete szempontjából is figyelemre méltók. Jézus anyja, a szamariai asszony, a betániai Márta és Mária, valamint Mária Magdolna nem csupán a történet hátterében jelennek meg. Beszélnek, kérdeznek, hitvallást tesznek, emlékeznek, és a feltámadás hírének továbbadásában is kiemelt szerepet kapnak. Márta a Lázár feltámasztásáról szóló jelenetben Jézus

személyéről fogalmaz meg súlyos hitvallást, Mária Magdolna pedig a feltámadási történet egyik legfontosabb tanújává válik. Ezek a hangsúlyok nem jelentenek automatikus bizonyítékot arra, hogy a jánosi közösség valamennyi tisztsége nyitva állt a nők előtt, de fontos adatot nyújtanak arról, milyen vallási tekintélyt ismerhetett el a hagyomány a női tanúságtételben.

A negyedik evangéliumban a hit és a közösségi hovatartozás sokszor személyes döntésként jelenik meg. Nikodémus éjszaka keresi fel Jézust, és olyan kérdéseket tesz fel, amelyek révén az olvasó az újjászületés teológiai jelentésével találkozik. Arimateai József bizonyos ideig rejtve marad a nyilvánosság elől, a vakon született ember meggyógyításának története pedig a vallási hatalommal való összeütközés elbeszélésévé válik. Brown az ilyen szereplők különböző magatartásában a jánosi közösség más keresztényekhez és a tágabb zsidó társadalomhoz fűződő viszonyának nyomait kereste. A módszer megvilágíthatja a szöveg korabeli jelentését, de a szereplők nem feltétlenül egy-egy későbbi társadalmi csoport egyszerű helyettesítői.

Az evangéliumban többször felbukkan a vallási közösségből való kizárás félelme. A szöveghez kötődő görög kifejezés, az aposzünagógosz arra utal, hogy

egyesek a zsinagógai közösségből való kirekesztéssel számolnak. A kutatás sokáig ezt a motívumot a késő első századi zsidó vallási önmeghatározás és a Jézust Messiásnak valló csoportok közötti szakadás jeleként értelmezte. J. Louis Martyn és Brown munkái különösen hozzájárultak ehhez az olvasathoz. Az újabb kutatás azonban jogosan óv attól, hogy egyetlen általános, minden zsinagógára kiterjedő kizárási határozatot feltételezzünk. A helyi viszonyok különbözhettek, és a szöveg teológiai nyelve nem ad részletes adminisztratív adatokat a késő első századi zsidó intézményekről.

A zsinagóga és a keresztény közösség kapcsolata nem írható le két eleve kész vallás találkozásaként. Jézus követőinek első nemzedékei nagyrészt a zsidó vallási világban éltek, annak szent iratait olvasták, ünnepeit és erkölcsi hagyományait ismerték. A második templom pusztulása után magának a zsidó vallási életnek is átalakulóban volt az intézményrendszere. Az eltérő csoportok közötti határok olykor élesek, másutt átjárhatók voltak. A jánosi vitaszövegeket ezért történeti és vallástörténeti kontextusukban kell értelmezni. Amikor a negyedik evangélium élesen beszél egyes zsidó ellenfelekről, azt nem szabad a zsidó népre vonatkozó örök ítéletté általánosítani; a szöveg későbbi antiszemita

HÁTTÉRGYÁR

felhasználásának veszélye miatt ennek a különbségtételnek különös jelentősége van.

A közösség identitásának másik oldala a szeretet hangsúlyozása. János evangéliuma a tanítványi közösség ismertetőjegyévé teszi az egymás iránti szeretetet, a levelek pedig ugyanezt az elvet sokszor ismétlik. A szeretet azonban ezekben a szövegekben nem pusztán érzelmi közelség. Hűséget, gyakorlati felelősséget, a szükséget szenvedők iránti figyelmet és a közös hithez kapcsolódó kötelezettségeket jelent. Éppen ezért kerülhetett sor súlyos konfliktusokra egy olyan közösségben is, amely saját életét a szeretet parancsa köré rendezte. A tanítás igazságának meghatározása és a határok megvonása időnként összeütközhetett a befogadás követelményével.

A három jánosi levélből a belső szakadás emléke a legélesebben az első levélben bontakozik ki. A szerző olyan emberekről beszél, akik a közösséghez tartoztak, de elhagyták azt, és akiknek Jézus Krisztusról szóló tanítását veszélyesnek ítéli. Nem nevezi meg pontosan az ellenfelek minden álláspontját, ezért a modern kutatás különböző módokon rekonstruálta a vitát. Bizonyos olvasatok szerint az egyik fél Jézus isteni méltóságát hangsúlyozta úgy, hogy testi valóságát elhomályosította;

más kutatók óvatosabbak, mert a levelek polemikus állításai nem feltétlenül közvetítik pártatlanul a vitapartnerek tanítását. A dokumentumokból biztosan az látszik, hogy Jézus személyének értelmezése az egység kérdésévé vált.

A szakadás nyelve különösen megterhelő. A levél ellenfeleket, tévtanítókat és antikrisztusokat említ, miközben az olvasókat testvéri szeretetre szólítja fel. Ez a feszültség később is végigkíséri a kereszténység történetét: miként lehet megőrizni a közös tanítást anélkül, hogy az igazság védelme önmagában ellenségességgé változna? A történeti elemzésnek először azt kell megmutatnia, hogy a kifejezések egy konkrét vallási vita belső nyelvéhez tartoztak. Ebből nem vezethető le automatikusan minden későbbi ellenféllel szembeni kirekesztés igazolása. Az iratok értelmezése akkor marad hű a történeti környezetéhez, ha a vitát a korabeli közösség félelmeivel és önazonosságával együtt vizsgálja.

A második és harmadik levél további bepillantást enged a kapcsolatrendszerbe. A megszólaló szerző „presbiterként” nevezi meg magát, ami összekapcsolható a Papiásznál felbukkanó presbiter János kérdésével, ám az azonosságot pusztán a cím nem bizonyítja. A rövid

levelek utazó tanítókról, vendégszeretetről és helyi közösségi tekintélyről szólnak. A harmadik levélben Diotrefész olyan szereplő, aki a szerző szerint akadályozza a látogató testvérek befogadását. A történetből egy kiterjedt, több települést összekötő hálózat körvonalazódik, amelyben a hitbeli és személyes kapcsolatok fenntartása gyakorlati szervezési feladat is volt.

A vendégszeretet különösen fontos kérdés volt az ókori vallási mozgalmakban. Az utazó tanítók nem rendelkeztek modern intézményi háttérrel, ezért szállásuk, ellátásuk és fogadtatásuk a helyi hívek támogatásától függött. A vendég befogadása ugyanakkor azt is jelenthette, hogy a közösség elismeri a tanítását vagy szerepét. A második és harmadik jánosi levél ezért ellentétesnek tűnő gyakorlati tanácsokat adhat: bizonyos tanítókat nem kell támogatni, másokat viszont kötelesség befogadni. A különbség mögött nem pusztán személyes rokonszenv áll, hanem a közösségi identitás és a tanítás hitelességének kérdése. Az ilyen hétköznapi jelenetek sokszor többet árulnak el a korai egyházi életről, mint az ünnepélyes hittani formulák.

Raymond Brown a belső viták után a jánosi közösség későbbi felbomlását vagy nagyobb egyházi irányzatokba

való beolvadását feltételezte. Az egyik ág a szerinte problematikus krisztológiai hangsúlyokat vitte tovább, míg a másik a kialakuló nagyegyház keretében őrizte meg a hagyományt. E modell révén az evangélium második századi fogadtatása is magyarázhatóvá válik: különböző teológiai irányok ugyanahhoz a szöveghez fordulhattak, miközben eltérő következtetésekre jutottak. Fontos azonban megismételni, hogy az egyes közösségi ágak története nem független levéltári adatokon alapul. A javasolt fejlődési ív az iratokból, illetve későbbi recepciójukból rekonstruált magyarázat.

Hengel a jánosi hagyomány közösségi természetét másként hangsúlyozta. Számára a szövegek mögött álló kiemelkedő tanító személye különösen jelentős volt, és fenntartással kezelte a sok egymást követő feltételezett közösségi szakaszra épülő magyarázatokat. A vita egyik tanulsága, hogy a közösségi háttér és az egyéni szerzőség nem zárja ki egymást. Egy karizmatikus tanító is írhatott közösségnek, amelynek tagjai a szöveget használták, értelmezték és továbbadták. Másfelől egy közösségi hagyományrendszer sem feltétlenül hoz létre arctalan irodalmat, hiszen az egyes szerzők és szerkesztők döntései mindig formálják a kész művet. A történeti kérdés nem az, létezhetett-e mindkettő, hanem

az, mennyit tudunk a konkrét szerepükről.

A jánosi írások kialakulásában a tanítványok közötti emlékezés helyének megértése ugyancsak döntő. Az ókori közösségekben egy-egy történet nem kizárólag magánemberi emlékként élt tovább. Elhangozhatott az összejöveteleken, magyarázatot kaphatott az Írások olvasásakor, összekapcsolódhatott az ünnepekkel és a hitre készülők tanításával. A visszatérő elbeszélés rögzíthette a fontos motívumokat, miközben az értelmezés formálódott. Ez a folyamat nem teszi lehetetlenné a történeti mag megőrzését, de azt sem engedi, hogy egy későbbi szöveget változtatás nélküli beszédleiratnak tekintsünk. A jánosi evangélium egyedi nyelve különösen nyilvánvalóvá teszi, hogy a Jézusra vonatkozó emlékezést mély teológiai gondolkodás alakította.

A közösség helyének kérdésében az Efezushoz kötődő hagyomány a legerősebb támpont, ám a pontos földrajzi modell itt is vitatott. Az evangélium sok palesztinai helyszínt említ, és ezek ismerete hosszú ideje fontos érv a mű helyi hagyományainak történeti értéke mellett. De a palesztinai földrajzi emlékezet megőrzése önmagában nem bizonyítja, hogy a végső szerkesztő is ott dolgozott. A kis-ázsiai közösségekhez kötődő második századi

HÁTTÉRGYÁR

tanúságok és a szöveg palesztinai részletei egyaránt érvényesíthetők, ha feltételezzük az emberek és a hagyományok mozgását. A térkép ezért nem egyetlen pontot, hanem egymással összekötött városok és vallási kapcsolatok hálózatát mutatja.

A negyedik evangélium időrendje a közösség rekonstrukciójánál szintén összetett. Jézus működésének elbeszélése több ünnepi jeruzsálemi utazásra épül, míg a szinoptikus evangéliumok másféle szerkezeti megoldással dolgoznak. A különbségek mögött történeti hagyományok és irodalmi-teológiai döntések is állhatnak. Nem szükséges egyetlen szereplő emlékezetét hibásnak tekinteni ahhoz, hogy felismerjük az eltérő hangsúlyokat. Az evangélista a történeti anyagot úgy rendezi el, hogy Jézus önazonosságának fokozatos feltárása kerüljön előtérbe. A mű ezzel olvasóit tanítja, és a szerkezeten keresztül is alakítja a közösség önértelmezését.

A keresztény kultuszra vonatkozó utalások sok vitát ébresztettek. A vízből és Lélekből való születés képe a keresztséggel, az élet kenyeréről szóló beszéd az eucharisztiával hozható kapcsolatba, de az értelmezések nem egyformán ítélik meg, hogy a szöveg közvetlenül milyen liturgikus gyakorlatot feltételez. Egyes kutatók a szentségi hangsúlyokat a későbbi szerkesztéshez

kapcsolták, mások a mű egységes teológiájában helyezik el őket. A jelenetek vallási nyelve a keresztény közösségek tapasztalataival találkozhatott, de az evangélium nem liturgikus kézikönyv. A történeti rekonstrukció ezért akkor marad arányos, ha nem olvasunk ki belőle minden részletében kidolgozott szertartásrendet.

A negyedik evangélium különösen figyelemre méltó abban, ahogyan Péter és a szeretett tanítvány szerepét egymás mellé állítja. Péter gyakran a kezdeményezés és a nyilvános vezetés alakja, míg a szeretett tanítvány a Jézushoz való közelség és a megbízható tanúságtétel jelképe. A húsvét reggeli versenyfutás, az utolsó vacsora vagy a Tiberias-tó partján játszódó jelenet mind alkalmat ad erre a kettősségre. A kutatók közül néhányan egyházi versengés nyomait látták benne, mások inkább egymást kiegészítő küldetéseket. A szöveg végső formája sem teszi Pétert fölöslegessé, sem a szeretett tanítvány szerepét nem olvasztja be Péterébe. A közösségi emlékezet ebben az értelemben többféle tekintélyt is elismerhetett.

Az utolsó fejezetben feltett kérdésre, hogy miként lehetett több János személye körül hagyomány, ez a közösségi háttér részleges választ ad. Ha egy tanító

sokáig élt, követők vették körül, történeteket őrzött és továbbadott, később könnyen olyan alapító alakká válhatott, akinek neve a közösség írásait is jelölte. Ha pedig a szeretett tanítvány eleve az evangélium elbeszélői tekintélyét szolgáló szereplő, akkor az ő alakját a későbbi egyházi emlékezet az ismert apostoli nevek egyikéhez kapcsolhatta. E két magyarázat nem azonos történetet mond el, de mindkettő a szöveg és az olvasóközösség kapcsolatára irányítja a figyelmet. A hagyomány személyesítése és a szöveg tekintélyének megteremtése egymást erősítő folyamatok lehettek.

A jánosi kereszténység egyik legmaradandóbb sajátossága az a meggyőződés, hogy a hit az élet egészét átalakító kapcsolat. A tanítványok Jézus szeretetében maradnak, és ezt a szeretetet egymás iránti cselekedeteikben teszik láthatóvá. Az isteni igazság a szövegekben nem pusztán elméleti kijelentések halmaza, hanem olyan valóság, amely az ember magatartását is megítéli. A fény és sötétség, élet és halál szembeállításai könnyen merev kettősségnek tűnhetnek, ám az evangélium elbeszéléseiben újra meg újra kérdező, bizonytalan és lassan megértő emberekkel találkozunk. Nikodémus útja, Tamás kételye vagy Péter megingása azt mutatja, hogy a hit kialakulása nem mindig egyetlen

pillanat műve.

A közösségi szeretet különösen hangsúlyos a búcsúbeszédekben. Jézus az egységről, a gyümölcstermésről és a világban való tanúságtételről beszél, miközben a tanítványokat a szembenállás és a szenvedés lehetőségére készíti fel. A beszédekben megjelenő félelem és remény könnyen megszólíthatta azokat az olvasókat, akik saját közösségi tapasztalataikban is elutasítással vagy bizonytalansággal találkoztak. De éppilyen fontos, hogy ezek a részek a könyvben Jézus végső tanításaként működnek. A későbbi közösségi helyzet lehetséges visszatükröződése nem szünteti meg a jelenetek elbeszélésen belüli jelentőségét.

A szeretett tanítvány csoportjának történetéről beszélve végül a „közösség” szó jelentését is tisztáznunk kell. Nem biztos, hogy egyetlen város egyetlen, intézményesen körülhatárolt gyülekezetéről van szó. Elképzelhető több egymással levelező helyi csoport, személyes tanítói kör, vagy olyan hagyományhálózat, amelyben bizonyos szövegek és gondolatok több helyszínen is otthonra találtak. A három jánosi levél által sugallt utazó és vendégfogadó kapcsolatok különösen a hálózatos működés felé mutatnak. A modern értelemben vett szervezet, tagság vagy központi adminisztráció

képét nem vetíthetjük vissza automatikusan erre a világra. Sokkal valószínűbb, hogy a személyes kapcsolatok és az ismert tanítók tekintélye tartotta össze a csoportokat.

A második századi kereszténységben a negyedik evangélium fokozatosan olyan jelentőségre emelkedett, amely messze túlnyúlt egyetlen közösség keretein. A művet különböző teológiai irányzatok olvasták, értelmezték, olykor egymással vitázva is idézték. Az egyházi szerzők egy része éppen az értelmezések versengése közepette hangsúlyozta János apostoli tekintélyét. A későbbi kánoni helyzetből visszatekintve könnyű úgy képzelni, mintha a negyedik evangélium kezdettől fogva ugyanazt a helyet foglalta volna el a kereszténység valamennyi közösségében. A történeti kép ennél fokozatosabb: a szöveg ismertsége, tekintélye, szerzői megjelölése és liturgikus használata idővel szilárdult meg.

A jánosi hagyomány fennmaradása végül maguknak a műveknek a különleges irodalmi erejével is összefüggött. A prológus világosságról és Igéről szóló mondatai, a samariai kútnál zajló beszélgetés, a betániai gyász jelenetei és a feltámadás reggelének személyes találkozásai olyan elbeszéléseket alkotnak, amelyek

különböző korok olvasóit is megszólították. A negyedik evangélium nem pusztán egy csoport múltbeli vitáinak dokumentuma. Vallási irodalomként képes volt átadni a bizonyosság és keresés, a hit és kétely, a gyász és remény tapasztalatát is. Éppen ezért kell a keletkezés kérdését a mű saját hangjával és szerkezetével együtt tárgyalni.

Brown közösségtörténeti modellje továbbra is kiváló kiindulópont, mert feltette azt a kérdést, amelyet a pusztán szerzőcentrikus életrajzok hajlamosak elhanyagolni: kik olvasták és őrizték a jánosi szövegeket, és miért volt számukra életbevágó az üzenetük? Hengel és Bauckham más irányból ugyanilyen fontos kérdést tett fel: milyen szerepe volt a személyes tanúságnak és a kiemelkedő tanítói tekintélynek a művek keletkezésében? Kok és Méndez pedig arra emlékeztet, hogy a későbbi szerzőazonosítás történetét önállóan kell vizsgálni. A különböző iskolák eredményeit együtt használva a jánosi kereszténység története gazdagabbá válik, mint bármelyik egyetlen elmélet változatlan átvételével.

A fejezet végén tehát nem az a legfontosabb, hogy a szeretett tanítvány közösségéről végleges térképet vagy teljes tagsági névsort adhatunk. Azt látjuk, hogy a Jézusról szóló hagyomány a század második felében

eleven vallási és társadalmi kapcsolatok között formálódott. A közösségek tanultak, vitáztak, befogadtak és kizártak, emlékeztek és írásokat őriztek meg. A negyedik evangélium ebből a közegből emelkedett ki, miközben saját teológiai hangja messze túllépett eredeti olvasóinak körén. A következő részben magához az evangéliumhoz fordulunk: mikor keletkezhetett, milyen források és szerkesztői döntések alakították, és mit jelent történeti szempontból az a kijelentés, hogy a szeretett tanítvány tanúsága igaz?

HÁTTÉRGYÁR

15. fejezet – Az evangélium születése

Amikor a második század végén Lyoni Iréneusz az egyházban olvasott négy evangéliumról írt, János művét már úgy mutatta be, mint a tanítvány tanúságtételét, aki az utolsó vacsorán Jézus keblére hajolt. Iréneusz Efezust nevezte meg a könyv keletkezésének helyeként. Ezzel olyan magyarázatot adott a negyedik evangélium eredetére, amely évszázadokon át alapvetően meghatározta a keresztény olvasók elképzelését: a galileai halász, Jézus közeli követője hosszú élete végén rögzítette emlékeit. Csakhogy Iréneusz a könyv feltételezett keletkezésénél jóval később élt, és beszámolója értelmezéséhez azt is tudnunk kellene, honnan és milyen változatban ismerte az efezusi hagyományt. A nyitott kérdés nem csökkenti vallástörténeti jelentőségét. Arra emlékeztet, hogy a szerzőség története és az evangélium szövegének története nem feltétlenül azonos.

Maga a könyv nem úgy kezdődik, ahogyan a három másik kanonikus evangélium. Márk Keresztelő János fellépésével és Jézus nyilvános működésével indít, Máté és Lukács a gyermekkor történeteit is elbeszéli. A

negyedik evangélium első szavai ezzel szemben a teremtés kezdetéhez vezetnek vissza. A szöveg elején a tanítványi emlékezet és a hitvalló értelmezés egymáshoz kapcsolódik, s az elbeszélés egésze egy sajátos kérdés köré rendeződik: kinek ismerhető fel Jézus azok számára, akik találkoznak vele? Az események többnyire e felismerés körüli viták, félreértések és személyes döntések formájában bontakoznak ki. Ebből következik, hogy a könyvet sem pusztán eseménynaptárként, sem a későbbi teológia egyszerű visszavetítéseként nem lehet kielégítően olvasni.

A szerző nevét a szöveg nem közli közvetlenül. A befejezésben megjelenik a szeretett tanítvány tanúságtételére hivatkozó formula, valamint egy többes szám első személyű megerősítés: a tanúságtétel igaz voltáról egy „mi” beszél. A mondatot számos módon értelmezték. Lehet egy közösség hitelesítő megszólalása, lehet a könyv végső szerkesztőjének megjegyzése, de felvethető az is, hogy az ókori szövegekben megszokott tekintélyigény megformálása. Richard Bauckham a tanú személyes szerepét hangsúlyozza, Martin Hengel pedig egy kiemelkedő jánosi tanító alakjára helyezi a hangsúlyt. Raymond E. Brown a hagyomány és a későbbi szerkesztés egymást követő szakaszait különböztette

HÁTTÉRGYÁR

meg. E megoldások mind a fennmaradt szövegből indulnak ki, ám eltérően ítélik meg, hogy egyetlen alkotói életút vagy több nemzedék munkája magyarázza-e jobban a végeredményt.

A negyedik evangélium szerkezete első pillantásra is gondos komponálásról tanúskodik. Az első tizenkét fejezetben a nyilvános fellépés, a jelek és a körülöttük kibontakozó viták állnak előtérben. A tizenharmadik fejezettől Jézus tanítványaihoz intézett búcsúbeszédei, a szenvedéstörténet és a feltámadás elbeszélései következnek. Brown a jelek könyvének és a dicsőség könyvének nevezte ezt a két nagy egységet, s ez a felosztás az olvasást ma is segíti. Nem gondolhatjuk azonban, hogy minden részlet egyszerre készült el. A szöveg olykor visszatér korábbi kérdésekhez, némely átmenete váratlan, és a huszadik fejezet végén olyan lezárást olvasunk, amely után még egy újabb, a Tibériás-tónál játszódó fejezet következik.

A huszonegyedik fejezet helye a keletkezéstörténetben különösen sok vitát váltott ki. A huszadik fejezet végén az elbeszélő már megfogalmazza a mű célját: azért írták meg a kiválasztott jeleket, hogy az olvasók higgyenek Jézusban mint Krisztusban és Isten Fiában. Ezután mégis újabb feltámadási jelenet, Péter megbízatása és a

szeretett tanítvány további sorsáról szóló beszélgetés következik. Egyes kutatók ezt utólagos epilógusnak tekintik, mások a könyv tudatosan megszerkesztett végső formájának elválaszthatatlan részét látják benne. A két lehetőség nem zárja ki, hogy a kiegészítés nagyon korán kapcsolódott a szöveghez. Az biztosabb állítás, hogy a fennmaradt evangéliumot ezzel az epilógussal együtt ismerték meg a későbbi olvasók.

A keletkezés idejét rendszerint az első század utolsó évtizedeire helyezik, jóllehet a pontos dátumról nincs egyetértés. A hetvenes év, Jeruzsálem pusztulása utáni helyzet több fejezetben történeti háttérként érzékelhető, de a szöveg nem ad olyan egyszerű időjelzést, amelyből naptárszerű pontossággal meghatározhatnánk az írás évét. A századforduló körüli keltezés mellett szóló érvek között fontos a negyedik evangélium összetett keresztény teológiája és a zsinagógával kapcsolatos viták emlékezete. Ezzel szemben korábbi hagyományanyag jelenlétét mutatják a jeruzsálemi helyismeretnek és az első századi palesztinai viszonyoknak bizonyos nyomai. Az, hogy a szerző régi adatot őrzött meg, önmagában még nem bizonyítja, hogy ő maga szemtanú volt.

Az egyik legtöbbet vitatott kérdés a negyedik evangélium viszonya Máté, Márk és Lukács művéhez.

Jézus ugyanazon központi alakja, a tanítványok ismerős nevei, az étkezések, a csodatörténetek és a szenvedés eseményei közös hagyományvilágot mutatnak. Mégis egészen más képet kapunk a nyilvános működés időrendjéről és a beszédek nyelvezetéről. A szinoptikus evangéliumokban Jézus gyakran rövid példázatokkal tanít, Jánosnál hosszabb párbeszédek és önazonosságát kifejtő beszédek dominálnak. A három másik evangéliumban a galileai működés kerül előtérbe; János több jeruzsálemi ünnepi látogatást is elbeszél. Éppen ezért a történésznek külön mérlegelnie kell, hogy az eltérés más forrásra, eltérő időrendre vagy irodalmi-teológiai szerkesztésre vezethető-e vissza.

Az ünnepek sajátos időrendje külön figyelmet érdemel. János evangéliuma több pászkaünnepet említ, s a nyilvános működés hosszabb időtartamának lehetőségét kelti. Az utolsó vacsora és a kivégzés ünnepi viszonyát is más hangsúllyal mutatja be, mint a szinoptikusok. A különbség fölött könnyű volna elsiklani, ha csupán azt keresnénk, milyen módon olvasztható össze a négy elbeszélés. A történeti munka azonban éppen az eltérésekből tanulhat sokat. Megmutatják, hogy a korai keresztény emlékezetben Jézus halálának időpontja és a pászkabárány szimbolikája milyen erősen

HÁTTÉRGYÁR

összetartozhatott, és hogy a szerzők különböző elbeszélő eszközökkel fejezték ki ennek jelentőségét.

A negyedik evangélium a helynevekben és a földrajzi részletekben szokatlanul gazdag. A jeruzsálemi Bethesda-tó, a Siloám, a Kedron-patak, Betánia, Ainon és más helyszínek nem egyszerű díszletek. A történet szereplői az ismert városi és vidéki terekben mozognak, olykor olyan pontokon, amelyeket a modern kutatás régészeti és topográfiai adatokkal is vizsgálhat. Az ilyen részleteket fontos megkülönböztetni attól az erős állítástól, hogy egy jól tájékozott szerző szükségképpen maga is végigjárta Jézus útját. A helyismeret származhatott hagyományból, másoktól kapott elbeszélésekből vagy hosszabb ideig fennmaradó helyi tudásból is. A részletek értékét így nem bizonyító erejük túlbecslése, hanem pontos használatuk őrzi meg.

A könyv mögött álló nyelvi világ szintén összetett. A fennmaradt szöveg görögül íródott, egyszerűbbnek látszó mondatszerkezete azonban különleges gondolati sűrűséget hordoz. A fény és a sötétség, az igazság és a hazugság, az élet és a halál, a fent és a lent, a világ és a tanítványok közötti szembeállítások vissza-visszatérnek. A szerző ezekkel az ellentétpárokkal rendezi el a párbeszédek jelentését, ugyanakkor szereplőit nem

mechanikusan osztja jókra és rosszakra. Nikodémus előbb éjszaka érkezik, később nyilvánosabb szerepben jelenik meg; a szamariai asszony félreértésből indul, végül másokat is megszólító tanúvá válik. Az irodalmi szerkesztés tehát a személyes változás lehetőségét is megteremti.

A szerzőazonosság kérdését tovább bonyolítja, hogy a negyedik evangélium csak később kapta meg azt a könyvcímet, amelyet ma is használunk. Az ókori kéziratos könyvkultúrában az „evangélium János szerint” megjelölés egyszerre segített eligazodni a különböző elbeszélések között és meghatározta azok tekintélyének értelmezését. Nem ugyanaz azonban azt mondani, hogy a művet János nevéhez kötötték, mint azt állítani, hogy a teljes fennmaradt szöveg minden sorát Zebedeus fia fogalmazta. Michael J. Kok kutatása éppen a szerzői azonosítás történeti kialakulását kíséri figyelemmel. Hugo Méndez ennél messzebb megy: a hagyományban megszilárdult szemtanúi szerzőségre vonatkozó állítást alapjaiban vitatja. Ezek az újabb megközelítések arra intenek, hogy a későbbi egyházi bizonyosságot nem szabad automatikusan visszahelyezni a könyv keletkezésének idejébe.

A második századi recepció megmutatja, milyen különböző közösségekben olvasták az evangéliumot. Egyes keresztény tanítók Jézus isteni származásának vagy a lelki megismerésnek a nyelvét keresték benne, míg az egyházi szerzők a megtestesülés és a Krisztusba vetett hit következetes megvallását hangsúlyozták. Ugyanaz a szöveg eltérő értelmezésekhez vezetett, de ez nem jelenti, hogy bármely későbbi olvasat teljesen visszaadná a keletkezéskori jelentést. Az evangélium tekintélyének növekedését ezért a korai kereszténység vitáival együtt kell tárgyalnunk. Amikor Iréneusz a négy evangélium egységéről érvelt, egy már létező olvasási és hitvitai történethez kapcsolódott.

Külön probléma a zsidó közeg ábrázolása. A negyedik evangéliumban a „zsidók” szó olykor a jeruzsálemi hatóságokra, olykor Jézus vitapartnereire, máskor szélesebb csoportokra utal. A mai olvasó könnyen olyan általánosításnak hallhatja ezeket a mondatokat, amely az egész zsidóságot szembeállítja Jézussal. Ez történetileg és teológiailag is félrevezető volna. Jézus, első tanítványai és az evangélium mögött álló számos korai hagyomány egyaránt a zsidó világból származott. A kifejezések hátterében első századi vallási viták és a később megszilárduló közösségi határok állhatnak. A

HÁTTÉRGYÁR

könyv ezekről a konfliktusokról beszél, nem ad felhatalmazást későbbi vallási ellenségeskedésre.

Az evangélium történetéhez az is hozzátartozik, hogy milyen módon maradt fenn. A korai papirusztöredékek azt bizonyítják, hogy János szövege már a második században forgalomban volt, de egy apró töredékből a könyv pontos keletkezési dátumát nem lehet meghatározni. A kéziratok közötti különbségek egy része apró másolási eltérés, máskor az olvasás és értelmezés szempontjából is jelentős. A legismertebb példa a házasságtöréssel vádolt asszony története, amely számos későbbi Bibliában János evangéliumának részeként szerepel, ám a legkorábbi szövegtanúk alapján nem tartozott az eredeti jánosi elbeszéléshez. Az eset kitűnően szemlélteti, hogy a kánoni olvasás története és a szöveg kialakulása több állomáson keresztül kapcsolódott össze.

Van még egy különösen fontos tényező: a negyedik evangélium szerzője rendszeresen olyan beszélgetéseket alakít ki, amelyekben a szereplők Jézus szavait először a hétköznapi jelentésük szerint értik. Nikodémus testi születésre gondol, amikor az újjászületésről hall, a szamariai asszony a kútnál meríthető vízről beszél, amikor Jézus az élő vizet említi. A félreértés nem véletlen

szerkesztési hiba, hanem tanító eszköz. Arra kényszeríti az olvasót, hogy a látott cselekedet mögötti értelmet keresse, és közben megtapasztalja a szereplők fokozatos felismerésének ritmusát. A szerző e módszer révén a hallgatót is bevonja az eseményekbe: a kérdésekre neki is választ kell adnia.

A negyedik evangélium tehát egyszerre áll az első keresztény nemzedék emlékezete és a későbbi egyház története között. Olyan világot mutat be, amelyben Jézus szavai és cselekedetei már összetett teológiai értelmezést kaptak, de a történeti helyszínek és személyek emlékezete még tapintható. Az irat keletkezésének pontos útját minden bizonnyal soha nem tudjuk teljesen helyreállítani. A bizonytalanság azonban nem akadályozza meg, hogy következő fejezeteinkben alaposan szemügyre vegyük a szöveg jellegzetes gondolatait, elbeszélői módszereit és azt a Krisztus-képet, amely ilyen nagy hatást gyakorolt a kereszténység későbbi történetére.

HÁTTÉRGYÁR

16. fejezet – Kezdetben volt az Ige

János evangéliumának bevezetése a keresztény irodalom egyik legtöbbet idézett szövege. Első mondata a Teremtés könyvének kezdetére emlékeztet, ám a világ létrejötte előttre helyezi azt, akit Igének nevez. A Logosz már a kezdetben Istennél volt, és a szöveg Istennel kapcsolatos sajátos kijelentést fogalmaz meg róla. A bevezetés tágabb horizontján az élet, a világosság, a világ és az emberi felismerés fogalmai jelennek meg, végül pedig az a meglepő állítás, hogy az Ige testté lett. A szöveg így a názáreti Jézus történetét a teremtés értelmezéséhez kapcsolja. Az olvasó ennek fényében érti majd a későbbi gyógyításokat, beszélgetéseket, konfliktusokat és a kereszthalált is.

Az „ige” magyar szava mögött a görög logosz áll, amelynek jelentéstartománya jóval szélesebb a kimondott beszédnél. Jelenthet szót, gondolatot, értelmes megnyilatkozást, beszámolót és érvelést. Az ókori görög filozófiai hagyományokban más-más összefüggésben az értelem és a világot átható rend megnevezéseként is szerepelt. Ebből mégsem következik, hogy a negyedik evangélium bevezetése valamely filozófiai rendszer rövid

HÁTTÉRGYÁR

összefoglalása volna. A szöveg bibliai visszhangjai legalább ilyen meghatározók, és az evangélista inkább egy vallási értelmezési nyelvet alakít ki, amely több hagyomány közönségéhez is szólni tudott.

A héber Biblia első lapjain Isten szava cselekszik: a teremtés elbeszélésében a megszólalás és a világ létrejötte szorosan összefügg. A prófétai hagyományban ugyanez a szó hatékony, történelmet formáló erőként jelenik meg. A bölcsességi könyvek más nyelvet használnak. A megszemélyesített Bölcsesség a teremtés előtt Isten közelében van, az emberek között keres lakóhelyet, és tanítása az élethez vezet. A jánosi prologus több ponton felidézi ezeket a képeket. A kapcsolat felismeréséhez nincs szükség arra a feltevésre, hogy a szerző valamelyik ószövetségi szakaszt változtatás nélkül átírta; a bibliai szókincs és gondolkodás hagyományát alkotó módon értelmezi tovább.

Az alexandriai zsidó gondolkodó, Philón műveiben a logosz fontos közvetítő fogalom. Mózes könyveit a görög filozófia nyelvével együtt olvasta, és a világ értelmes rendjét az isteni bölcsesség és szó felől próbálta megmagyarázni. Régóta vita tárgya, hogy a negyedik evangélium szerzője közvetlenül ismerhette-e Philón műveit, vagy inkább hasonló, a korabeli zsidó és görög

világban elterjedt gondolati készletből merített. A két lehetőség között jelenleg nincs egyszerű bizonyíték. A párhuzam történeti jelentősége így abban rejlik, hogy megmutatja: a Logoszról való gondolkodásnak létezett olyan közege, amelyben egy görög nyelvű keresztény irat érthetővé válhatott.

A prologus legélesebb mondata mégis a testté válás kijelentése. A görög sarx az emberi, törékeny testi létezést idézi fel, nem egy puszta álruhát. A mondat ezért súlyt ad a későbbi elbeszélés testi mozzanatainak: Jézus elfárad az úton, szomjazik a kútnál, könnyeket hullat Lázár sírjánál, és kereszthalált szenved. E megfigyelés különös fontosságot kap a jánosi levelek felől olvasva, ahol a Jézus Krisztus testben való eljövetelének megvallása a vitatott tanításokkal szembeni egyik meghatározó ismertetőjegy. Nem állíthatjuk bizonyossággal, hogy a prologus már minden későbbi vitára válaszolni akart, de a két irat gondolatvilága közötti kapcsolat fontos.

A bevezetésben Keresztelő János is helyet kap. Az ő személye megszakítja a kozmikus távlatú gondolatmenetet, és egyszerre visszavezeti az olvasót a történeti tanúságtétel világába. A keresztelő nem maga a világosság, hanem annak tanúja; később is arra mutat,

aki utána érkezik. Ez az elrendezés arra utalhat, hogy a jánosi közösség számára fontos volt a Keresztelő Jánoshoz fűződő viszony tisztázása. A történésznek számolnia kell azzal, hogy a keresztelő mozgalma Jézus fellépése után sem tűnt el nyomtalanul, és követőinek egy része másként ítélte meg a két vallási tanító jelentőségét. Az evangélium a tanúságtétel rangját elismeri, ugyanakkor határozottan Jézus felé irányítja.

A világosság és a sötétség ellentéte később újra meg újra előkerül. A jelenetek egyik fő ereje abból származik, hogy e két fogalom nem pusztán erkölcsi címke, hanem a felismerés és az elzárkózás állapotát mutatja meg. Nikodémus éjszaka keresi fel Jézust, de a történet egészében nem azonosítható véglegesen a sötétséggel. A vakon született ember látni kezd, miközben a vele vitázók némelyike éppen saját bizonyossága miatt nem fogadja el a történteket. Az elbeszélés így megfordítja a kézenfekvő társadalmi és vallási hierarchiákat. Az ismeret olykor ott születik meg, ahol a tekintélyes szereplők csupán zavart és rendetlenséget látnak.

A prologus „sajátjai” kifejezését is ezen a történeti háttéren kell olvasni. Az Ige a világba érkezik, de a világ nem ismeri fel; sajátjai közé jön, mégsem fogadják be mindannyian. A kijelentésnek volt és lehet kirekesztő

olvasata, ha a kereszténységet az egész zsidó hagyománnyal állítják szembe. Csakhogy az eredeti elbeszélés szereplői között zsidó tanítók, tanítványok, családok és zarándokok vannak. A hit elfogadása és elutasítása ugyanazon vallási környezeten belül jelenik meg. Az evangélista szövegének későbbi zsidóellenes felhasználását külön kell választani attól a történeti konfliktustól, amelyet az első századi keresztény és zsinagógai közösségek kapcsolataiban keresünk.

A fiúság motívuma szintén átjárja a teljes könyvet. Az Ige befogadói Isten gyermekeivé lehetnek, a Názáreti pedig különleges módon szól az Atyáról. A kapcsolat a jánosi gondolkodásban nem kizárólag tanbeli tétel. Jézus több alkalommal úgy beszél saját küldetéséről, mint aki az Atya akaratát cselekszi, s akinek tetteiben az Atya tevékenysége válik láthatóvá. A tanítványokra ugyanez a viszony erkölcsi követelményt ró: életüknek tükröznie kell az egymás iránti szeretetet, amelyet Jézustól tanultak. A magas krisztológiai kijelentések ezért szoros kapcsolatban állnak azzal, amit az evangélium a közösségi élet mindennapi gyakorlatáról mond.

János evangéliumában Jézus gyakran az „én vagyok” formulával mutatja be küldetését. Az élet kenyere, a világ világossága, a jó pásztor, az ajtó, a feltámadás és az élet,

az út, az igazság és az élet, az igazi szőlőtő mind olyan képek, amelyek hétköznapi tapasztalatokból indulnak ki. A kenyér táplál, a pásztor védi a nyájat, a szőlőtő kapcsolatban áll a vesszőkkel, az út irányt ad a vándornak. A mondatok vallási jelentése közben jóval több, mint amennyit a tárgyak hétköznapi funkciója önmagában magyarázhatna. A szerző ezek segítségével megjeleníti, hogyan függ össze Jézus személye a hívők életével, és miként válik a kapcsolat közösségi kötelezettséggé.

Az „én vagyok” kijelentések egy része határozott állítmány nélkül hangzik el, ami a bibliai istennév kinyilatkoztatásával való kapcsolatra indította az értelmezőket. A kapcsolatra azonban mindig a konkrét elbeszélésen belül kell figyelnünk. A tengeren közeledő Jézus önazonosító szavai például egyszerre nyugtathatják a megrémült tanítványokat és hívhatnak elő mélyebb bibliai visszhangokat. Amikor a jeruzsálemi viták során Jézus Ábrahám előtti létéről beszél, az állítás kifejezetten konfliktust okoz. Az evangélium így különböző helyzetekben bontja ki ugyanazt a nyelvi lehetőséget, anélkül hogy minden jelenetet egyetlen merev magyarázati képletre szűkítene.

HÁTTÉRGYÁR

A szinoptikus hagyományhoz képest feltűnő, mennyire ritkán hallunk Jánosnál az Isten országáról. Nikodémussal folytatott beszélgetésében és Pilátus előtt szerepel a fogalom, de a hangsúly más szókincsre kerül. Az örök élet, a hit, az igazság és a megismerés gyakrabban adja a gondolatmenet keretét. Eltérő szóhasználatból azonban nem következik, hogy a negyedik evangélium Jézus korábbi tanításának ellenkezőjét hirdetné. Inkább azt mutatja, milyen nyelven szólította meg saját hallgatóit egy olyan keresztény közeg, amelyben a feltámadásról szóló hit már évtizedek óta értelmezte Jézus működésének emlékeit.

A halál és az élet jánosi viszonyának sajátossága, hogy az örök élet ígérete a jelenben is hat. Aki hisz, már átment a halálból az életre, és aki Jézus szavát hallgatja, már most részesedhet az isteni életből. Ez nem törli el a jövőbeli feltámadás reményét. A Lázár-történetben Márta a végső napon bekövetkező feltámadásról beszél, Jézus válasza pedig a reményt saját személyéhez kapcsolja. A két időhorizont feszültsége a negyedik evangélium egyik legtermékenyebb kérdése lett a későbbi teológiában: miként van jelen a megígért jövő a hívők mindennapi életében, miközben a halál és a veszteség tapasztalata továbbra is valóságos?

A Lélek szerepe a búcsúbeszédekben kerül előtérbe. A Paraklétosz görög megnevezést gyakran Vigasztalónak fordítják, de jelentéséhez a segítő, pártfogó és szószóló képzete is hozzátartozik. Jézus távozása után a Lélek emlékezteti a tanítványokat a hallottakra, tanítja őket, és a világ előtt tanúságot tesz. Ez a felfogás megmutatja, miként értelmezhette a jánosi kereszténység saját helyzetét akkor, amikor az első nemzedék szemtanúi már eltűnőben voltak. A közösség múltjához való hűség és az új kérdések megértése ugyanannak a lelki folyamatnak két oldala lett.

János első fejezete a bevezető hitvallás után tanítványok találkozásaival folytatódik. András, Simon Péter, Fülöp és Natánael más-más úton jut el a felismeréshez. Egyesek más tanúk szavára indulnak, mások személyes meghívást kapnak, Natánael pedig kétkedéssel fogadja a Názáretről szóló hírt. A jelenetek hangvétele meglepően emberi a kozmikus prologus után. Az evangélista ezzel azt érzékelteti, hogy a magas teológiai állítások mindennapi beszélgetésekben, emberi bizalomban és kétségek között válnak megélhetővé. Az Ige megtestesülésének gondolata így a történet elbeszélésmódjában is alakot kap.

HÁTTÉRGYÁR

Az evangélium megértéséhez különösen fontos a tanúságtétel fogalma. Keresztelő János tanúskodik, Jézus tettei és szavai tanúskodnak, az Írások is tanúságot adnak róla, és a szeretett tanítvány alakja a mű végén a hiteles emlékezet garanciájaként jelenik meg. A tanúságtételnek ez a láncolata nem egy modern bírósági bizonyítási eljárás szabályait követi, de a korabeli hallgató számára jól ismert társadalmi gyakorlatból merít. Az elbeszélő úgy kíván meggyőzni, hogy egymást erősítő megszólalásokat állít egymás mellé. Bauckham erre építette szemtanúi értelmezésének egy részét; más kutatók ugyanennek a szerkesztésnek retorikai és irodalmi funkcióját emelik ki.

A Logosz és a testté válás gondolata végül visszavezet János apostol történeti alakjához. Ha a negyedik evangélium szerzője valóban a galileai tanítvány volt, évtizedeken át érlelt értelmezését olvassuk. Ha János presbiterhez vagy egy későbbi szerzői körhöz kapcsolódott, akkor az első keresztény emlékezet olyan átalakulásának tanúi vagyunk, amely az apostoli hagyományt új fogalmi nyelven fejezte ki. Mindkét lehetőség mellett igaz, hogy a szöveg a kereszténység önértelmezésének meghatározó forrása lett. A történész feladata nem az, hogy a bizonytalan pontokat eltüntesse,

HÁTTÉRGYÁR

hanem hogy megmutassa, milyen utakon és milyen kérdések között születhetett meg ez a különös könyv.

HÁTTÉRGYÁR

17. fejezet – A jelek könyve

A negyedik evangéliumban a csodák nem elszigetelt rendkívüli eseményekként szerepelnek. Az elbeszélő szívesen használja rájuk a „jel” megnevezést, mert a cselekedet túlmutat önmagán, s Jézus személyének felismerésére hív. Ez az elbeszélői módszer a kánai menyegzőnél válik először különösen világossá. Egy családi ünnepen elfogy a bor, Jézus anyja közbenjár, majd a víz borrá változtatása a történet szerint a dicsőség megmutatkozását eredményezi. A jelenetben a hétköznapi társas élet, a családi kapcsolatok és a vallási jelképek egymásba fonódnak. Az eseményt az evangélista nem kívülálló csodanézőknek szánt mutatványként írja le, hanem a tanítványok hitének egyik fordulópontjaként.

Kána helyszíne és a menyegző társadalmi háttere fontos a történet hangulatának megértéséhez. Egy lakodalom az ókori falusi társadalomban a rokonság és a közösség ügye volt, amelynek sikere a vendéglátó becsületével is összefügghetett. A bor hiánya ezért nem csupán kényelmetlenséget jelentett. Az evangélium a kővedreket a zsidó tisztulási szokásokhoz kapcsolja, s az értelmezők régóta vitatják, hogy ez a mozzanat a rituális hagyomány meghaladását vagy inkább annak új

jelentéssel való megtöltését szolgálja. A jel teológiai értelme felől nézve Jézus bőséget teremt ott, ahol hiány támadt. Történeti szempontból azonban nem következtethetünk arra, hogy az elbeszélés a zsidó vallási élet egészét negatívan kívánta volna ábrázolni.

A kánai történetben Jézus anyja név nélkül jelenik meg, ahogy a kereszt alatti jelenetben is. Ez az elbeszélői sajátosság különös jelentőséget adott neki a későbbi keresztény értelmezésben, de az eredeti szöveg óvatosabban fogalmaz, mint a későbbi Mária-tisztelet teljes rendszere. Az anya és a fiú közötti rövid párbeszéd hangvétele a modern olvasó számára szokatlan lehet. A görög kifejezések fordítása és a megszólítás udvariassági tartalma azonban nem engedi meg, hogy a mondatot könnyedén családi udvariatlanságnak nevezzük. A történet súlypontja Jézus „óráján” van, amelynek valódi beteljesedését csak a könyv második fele magyarázza meg.

A következő nagy találkozás Nikodémusé, a zsidó vallási élet egyik tekintélyes képviselőjéé. Éjszaka keresi fel Jézust, s tiszteletének jeléül elismeri a jelek különleges voltát. A beszélgetés mégsem marad a csodák magyarázatánál. Az újjászületés, a víz és a Lélek kérdése felé fordul, és a két beszélő nyelvi félreértései

fokozatosan megmutatják, milyen nehéz Jézus állításait a megszokott kategóriákba illeszteni. Nikodémus későbbi feltűnései miatt az olvasó nem zárhatja le sorsát egyetlen találkozással. Az evangélium ezzel olyan szereplőt teremt, akinek útja a bizonytalan érdeklődéstől a nyilvánosabb kiállás felé vezethet.

A szamariai asszony története a negyedik fejezetben más társadalmi környezetbe vezet. Jézus egy kútnál beszélget egy nővel, aki népéhez, vallási hagyományához és személyes múltjához kötődő kérdéseket vet fel. A találkozásban a víz mindennapi szükségletéből kiindulva az életet adó ajándék képe bontakozik ki. A nő kérdései nem puszta ürügyek egy előre elkészített tanítás elmondására: valódi konfliktusokat érintenek, különösen a zsidók és a szamariaiak közötti vallási különbségeket és az istentisztelet helyének jelentőségét. A végén az asszony saját közösségéhez fordul, és találkozásáról beszél. Az evangélium ezáltal olyan tanút állít az olvasó elé, akit a korabeli tekintélyrend nem feltétlenül sorolt volna a legfontosabb megszólalók közé.

A szamariaiak történelmi helyzete nélkül a jelenet egyik fő ereje elveszne. Samaria lakói a maguk hagyományát Izrael örökségéhez kötötték, miközben Jeruzsálem és a Garizim-hegy szerepe körül mély vallási

HÁTTÉRGYÁR

ellentét alakult ki. A későbbi keresztény olvasó könnyen megfeledkezhet arról, hogy a jelenetben nem egyszerűen idegenek találkoznak, hanem egymáshoz történetileg közel álló, mégis vitában élő közösségek tagjai. Az evangélista úgy mutatja be Jézus megszólalását, hogy az a korábbi határokon túlra nyit. Ezt a távlatot az a lezárás erősíti meg, amelyben a szamariaiak már saját hallásuk alapján jutnak hitre, és nem csupán az asszony beszámolójára támaszkodnak.

Az ötödik fejezet beteszdai gyógyítása más természetű vitát indít el. A régóta beteg ember helyzetének bemutatása részvétet ébreszt, a gyógyítás azonban szombaton történik, s a történet középpontjába a szombati cselekvés jogossága kerül. A vita olvasásakor kerülni kell azt az egyszerűsítést, hogy a zsidó hagyományban a gyógyításnak ne lett volna helye. A szombat megtartásáról a zsidó vallási életben is többféle értelmezés létezett, az elbeszélés pedig meghatározott szereplők közötti konfliktust ábrázol. János ezt a vitát Jézus és az Atya tevékenységéről szóló beszéddé fejleszti, így a gyógyításból kiinduló történet a krisztológiai vita egyik nagy állomásává válik.

A kenyérszaporítás a hatodik fejezetben a közösségi szükség és a messiási várakozás terében játszódik. Az

emberek Jézust követik, táplálékra van szükségük, majd a váratlan bőség felkelti lelkesedésüket. A történetnek más evangéliumokban is megvannak a párhuzamai, de János hosszú beszédet kapcsol hozzá az élet kenyeréről. A hallgatók a mannát és a pusztai vándorlás történetét idézik fel, Jézus pedig önmagát az égből alászállt kenyérként mutatja be. A szövegben a táplálék és a hit, a fizikai szükséglet és a végső élet ígérete egymással összefüggő, mégis különböző szinteken mozog. A félreértések sorozata végül több követő elfordulásához vezet.

Az élet kenyeréről szóló beszédet a későbbi egyházban az eucharisztia egyik meghatározó bibliai szövegeként olvasták. A kenyér és a hús, az evés és az élet összekapcsolása valóban megnyitja ezt az értelmezési lehetőséget, de vitatott, hogy a teljes beszéd eredetileg milyen közvetlen kapcsolatban állt a közösségi istentisztelet gyakorlatával. Brown kommentárja több értelmezési szintet különböztet meg, miközben a modern kutatásban akadnak, akik bizonyos mondatokat a későbbi szerkesztéshez kötnek. A kérdés élesen megmutatja a jánosi szöveg kettős természetét: Jézus történetének elbeszélése egy olyan közösség számára készült, amely már maga is ünnepelte az általa vallott Krisztust.

HÁTTÉRGYÁR

A tengeren járás epizódja rövidsége ellenére szoros kapcsolatban áll a kenyérszaporítással. A tanítványok sötétben és szélben kelnek át a tavon, majd váratlanul megpillantják Jézust. Az ijedtséget egy önazonosító mondat oldja fel, amelyet a görög nyelv sajátosságai miatt egyszerre lehet egyszerű megnyugtatásként és bibliai visszhangokkal telített kijelentésként olvasni. Az evangélista nem ad részletes pszichológiai magyarázatot a tanítványok élményére. A jelenet ereje a veszély és a felismerés hirtelen váltásában áll. Aki az előző jelenetben a táplálás bőségét látta, itt a fenyegető természeti környezet közepette szembesül Jézus jelenlétének jelentésével.

A nyolcadik és kilencedik fejezet nagy vitái a világosság képét bontják ki. Különösen figyelemre méltó a vakon született ember meggyógyítása, amelynek elbeszélése szinte önálló kis drámaként olvasható. Előbb a betegség okáról hangzik el kérdés, majd maga a gyógyítás következik, utána pedig egyre élesebb kihallgatások és személyes vallomások sora. A gyógyult ember eleinte csak annyit tud, hogy lát, később saját tapasztalatára hivatkozva ellenáll a nyomásnak. Az elbeszélésben a látás és a vakság jelentése fokozatosan megfordul, s azok a tekintélyes szereplők, akik

HÁTTÉRGYÁR

bizonyosságukban a leginkább bíznak, egyre kevésbé képesek befogadni az új tapasztalatot.

Ez a történet különösen fontos Brown közösségtörténeti rekonstrukciója szempontjából. Az evangéliumban említett zsinagógából való kizárás képe ugyanis kapcsolatba hozható a későbbi keresztény közösség tapasztalataival, s egyes értelmezők szerint a jelenet Jézus korának és a szöveg keletkezési idejének konfliktusait egyszerre jeleníti meg. A történésznek óvatosan kell ezzel bánnia. Az, hogy egy evangéliumi epizód tükrözheti a későbbi olvasók helyzetét, nem jelenti automatikusan, hogy pontosan rekonstruálható belőle valamely zsinagógai intézkedés történeti dátuma. A vallási határok kialakulása helyenként eltérő folyamat lehetett, és az első század végét sem szabad egyetlen egységes szakítás pillanatának tekintenünk.

A jó pásztorról szóló beszéd a gyógyítási vita után következik, és gazdag ószövetségi hagyományra épít. Izrael pásztorainak képe a prófétai irodalomban egyszerre utalhatott a közösség vezetőire és Isten gondoskodására. Jánosnál a jó pásztor ismeri övéit, és kész életét adni értük. A béres és a pásztor szembeállítása a felelősség kérdését élesíti ki. A szöveg nem pusztán vigasztaló vallási kép: a korai keresztény

közösségekben a vezetésről és a hűségről folyó viták nyelvét is adhatta. A huszonegyedik fejezet Péternek adott pásztori megbízatása később újra visszavezeti az olvasót ehhez a gondolatvilághoz.

A jelek könyvének csúcspontja a Lázár feltámasztásáról szóló tizenegyedik fejezet. Márta és Mária testvérük betegsége miatt üzennek Jézusnak, aki azonban késlekedik. Mire Betániába érkezik, Lázárt eltemették. A késlekedés a történetben fájdalmas feszültséget teremt, amelyet a két nővér hasonló, mégis eltérő hangvételű megszólalása fejez ki. Márta hitvalló párbeszédbe bocsátkozik Jézussal, Mária a veszteség érzelmi oldalát helyezi előtérbe. Jézus sírása különösen emlékezetes mozzanat, mert a negyedik evangélium magas krisztológiai nyelvezete mellett az emberi gyász átélését is megmutatja.

Betánia és a három testvér közössége a jánosi elbeszélésben sajátos ellenpontja a jeruzsálemi vitáknak. Olyan otthon képe bontakozik ki, ahol Jézus személyes kapcsolatokat ápol, és ahol a hitről folytatott beszélgetés nem intézményi tekintélyek közötti vita, hanem a halállal való találkozás kérdése. Ez a helyzet magyarázza, miért vált Márta vallomása a keresztény hagyomány fontos szövegévé. A fejezetben nem csak az történik, hogy Lázár

HÁTTÉRGYÁR

visszatér az életbe. A két nővér Jézushoz fűződő bizalma, a gyász és az öröm, valamint a jelenben megígért élet összetett kapcsolata válik láthatóvá. A történet ezért később a feltámadásról szóló keresztény elmélkedés egyik központi forrása lett.

A Lázár-történet történeti értelmezése nehéz feladat. A másik három kanonikus evangélium nem beszéli el ugyanezt az eseményt, noha a negyedik evangéliumban rendkívüli jelentőséget kap. Ennek különböző magyarázatai lehetségesek: az elbeszélések más hagyományanyagból táplálkoztak, a történetet különösen a jánosi környezet őrizte, vagy a szerző a feltámadáshit teológiai jelentését sajátos irodalmi formában dolgozta fel. A kutató egyik lehetőséget sem tekintheti automatikusan bizonyítottnak. Az elbeszélés belső szerepe azonban világos: ez az a jel, amely után a Jézus elleni fellépés a történetben döntő szakaszába ér.

A tizenkettedik fejezetben ismét Betániába érkezünk. Mária megkeni Jézus lábát, a ház megtelik az illattal, Júdás pedig szóvá teszi a drága kenet felhasználását. Az evangélium ezt a gesztust Jézus közelgő temetéséhez kapcsolja. A történet részletei eltérnek a más evangéliumokban olvasható megkenési jelenetek egyes elemeitől, s a szereplők azonosításának kérdését

évszázadokon át befolyásolták a későbbi hagyományok. Fontos, hogy Betániai Máriát ne azonosítsuk automatikusan Mária Magdolnával vagy a névtelen bűnös asszonnyal. A szövegek eltérő alakjai és a későbbi hagyományban végbement összeolvadás története külön elemzést igényel.

A jelek könyve Jeruzsálem felé fordul, és az érkezés, a nyilvános lelkesedés, valamint a vezetők aggodalma egyetlen sűrű narratívába rendeződik. A tömeg pálmaágakkal fogadja Jézust, egyesek csodái miatt keresik, mások már a veszélyesnek tartott messiási remények következményeit mérlegelik. A fejezetben megjelenő görögök látogatási szándéka tágabb világot is felvillant, még ha a találkozás nem is olyan részletességgel bontakozik ki, mint az olvasó várná. Jézus válaszában az „óra” eljöveteléről beszél, ami a könyv első felének egyik visszatérő motívumát összekapcsolja a szenvedéstörténettel. A nyilvános jelek ideje ezzel lezárul, és az elbeszélés a tanítványok benső körére összpontosít.

A jelek könyvének jelentőségét az adja, hogy egymástól eltérő társadalmi helyzetekben teszi fel ugyanazt a kérdést. Családi ünnepen, éjszakai tanítói beszélgetésben, kútnál, gyógyítási vitában, közös

étkezésen, gyászban és jeruzsálemi ünnepen egyaránt a felismerés próbája kerül előtérbe. A szereplők többsége nem rendelkezik eleve kész válasszal. Kérdeznek, kételkednek, vitatkoznak, időnként félnek a következményektől, és olykor korábbi álláspontjukat is megváltoztatják. A negyedik evangélium ettől válik sajátos élettörténeti és közösségtörténeti forrássá. A szerző Jézus tevékenységét beszéli el, de közben megmutatja, hogyan tapasztalhatta meg saját korának hívő közössége a hitre jutás nehézségeit.

HÁTTÉRGYÁR

18. fejezet – A dicsőség könyve

Az evangélium tizenharmadik fejezete mintha új színtérre vezetné az olvasót. A nyilvános viták és a nagyobb tömegek előtt elhangzó beszédek után Jézus most tanítványai körében cselekszik és szól. Az elbeszélő már az első mondatokban tudtul adja, hogy elérkezett az óra, amelyre a korábbi fejezetek többször utaltak. A szenvedés közeledése nem pusztán tragikus végkifejlet, hanem a szeretet és a megdicsőülés nyelvén elmondott eseménysor kezdete. Ez a megfogalmazás a modern olvasó számára szokatlan lehet, hiszen a kereszthalál a római világban a megszégyenítés és az erőszak egyik legsúlyosabb formája volt. A jánosi szöveg éppen ezt az ellentmondást emeli központi helyre.

A lábmosás elbeszélése az utolsó vacsora egyik legjellegzetesebb jánosi jelenete. Jézus leveszi felsőruháját, kendőt köt magára, és tanítványai lábát mossa meg. Péter tiltakozik, mert a szolgai tevékenység összeegyeztethetetlennek tűnik számára a mester tekintélyével. A jelenet értelme csak a cselekedet és a hozzá fűzött párbeszéd együttolvasásával bontakozik ki. Jézus nem tagadja tanítványainak, hogy mesterük, hanem

HÁTTÉRGYÁR

a tekintély gyakorlásának módját alakítja át. Amit ő tett, azt egymás között is követniük kell. A tanítványi közösségben a szolgálat így nem az alacsonyabb rang jele, hanem a közös élet meghatározó mértéke lesz.

A szinoptikus evangéliumokban az utolsó vacsora kenyérrel és borral kapcsolatos szavai különösen hangsúlyosak; János más elbeszélői megoldást választ. A lábmosás és a búcsúbeszédek hosszú sora veszi át a központi szerepet, miközben a kenyér és az élet kapcsolatát már a hatodik fejezetben részletesen kibontotta. A különbséget sokféleképpen értelmezték. Egyesek szerint a negyedik evangélium tudatosan kiegészíti az ismert hagyományt, mások eltérő liturgikus és közösségi hangsúlyokra gyanakodnak. E magyarázatok közül egyik sem következik kizárólag abból, hogy a szöveg egyes ismert mondatokat nem ismétel meg. A hiány jelentőségét csak a teljes könyv összefüggésében lehet mérlegelni.

Júdás árulásának bejelentése és távozása a szeretett tanítvány alakját is újra előtérbe helyezi. A tanítvány Jézus közelében helyezkedik el az étkezésen, Péter pedig az ő közvetítésével kérdez rá az áruló személyére. A jelenetben az ülésrendnek és a közelségnek narratív jelentősége van. Ugyanakkor túlzás volna kizárólag ebből

a testhelyzetből pontos társadalmi rangsort vagy különleges egyházi hivatalt rekonstruálni. A szeretett tanítvány névtelensége a történet egyik visszatérő sajátossága, amely a későbbi szerzőségi vitát is táplálta. A negyedik evangélium itt személyes közelségét hangsúlyozza, míg Péter kezdeményező, de közvetítésre szoruló tanítványként lép fel.

A búcsúbeszédekben a közelgő távozás tapasztalata és a megmaradó közösség jövője egyszerre kap hangot. Jézus arról beszél, hogy tanítványai helyet kapnak az Atyánál, és hogy a hozzá vezető út az ő személyén keresztül nyílik meg. Tamás kérdése arra világít rá, milyen nehéz az elválásról szóló jelképes nyelvezetet közvetlenül megérteni. Fülöp az Atya megmutatását kéri, Jézus válasza pedig a közöttük fennálló kapcsolatot állítja a középpontba. Ezek a párbeszédek az evangélium korábbi tanító jeleneteit idézik fel, de immár a tanítványok benső körében játszódnak, akiknek hamarosan Jézus látható jelenléte nélkül kell folytatniuk életüket.

A Paraklétoszról, vagyis a Vigasztalóról szóló ígéretek ezt a hiányt értelmezik. Jézus tanítványai nem maradnak magukra, mert a Lélek emlékezteti őket a hallottakra, vezeti őket az igazságban, és tanúságot tesz a világ előtt.

A szöveg olvasásakor világosan látszik, mennyire fontos a múlt megőrzésének és az új helyzet értelmezésének kettőssége. Egy olyan közösség, amelynek alapító nemzedéke már nem él közöttük, különösen fogékony lehetett e gondolatra. Ezzel azonban nem mondtuk ki, hogy minden búcsúbeszédbeli mondat közvetlenül valamely későbbi szervezeti vitából született. A jánosi hagyományban a hitbeli emlékezet eleve összekapcsolódik a Lélek működéséről szóló meggyőződéssel.

A szőlőtő és a szőlővesszők képe ugyanennek a közösségi gondolkodásnak újabb változata. A vessző nem maradhat élő a tőtől elszakadva, a terméshozás pedig összefügg a kapcsolat fennmaradásával. A jánosi szövegben a szeretet parancsa nem elvont jóindulat, hanem a tanítványok egymás iránti felelőssége. A későbbi levelekből tudjuk, hogy ennek a követelménynek a gyakorlati alkalmazása komoly vitákat is okozhatott. A tanítás szelíd képei mögött ezért valóságos közösségi kérdések húzódnak: hogyan kell megőrizni az egységet, mit jelent a hűség, és meddig terjed az egymásért vállalt felelősség akkor, amikor a tanítás helyes értelmezéséről nézeteltérések támadnak?

HÁTTÉRGYÁR

A tizenhetedik fejezet imája a keresztény egységről szóló későbbi gondolkodás egyik legfontosabb forrásává vált. Jézus azokért imádkozik, akiket az Atyától kapott, és azokért is, akik később hisznek majd tanítványai szavára. A közösség jövője így nem csak intézményi vagy fegyelmi probléma, hanem a szeretetben való egység kérdése. Az imát különösen érdekessé teszi, hogy a jánosi iratok mögött álló keresztény világban tényleges szakadások nyomait fedezhetjük fel. A könyv imádságos egységképe és a levelekben megjelenő konfliktus egymást megvilágító tanúságok. Egyik sem semmisíti meg a másikat, hanem érzékeltetik a vallási közösségek eszménye és történeti valósága közötti távolságot.

A szenvedéstörténetben Jézus cselekvő magatartása több ponton különös hangsúlyt kap. Az elfogatáskor kilép a keresők elé, Pilátus előtt pedig a királyságról és az igazságról folytat párbeszédet. A szövegben Jézus kiszolgáltatottsága és saját küldetésének tudata egyszerre van jelen. A római helytartó szerepe külön figyelmet érdemel, mert a későbbi keresztény olvasatok gyakran enyhébbnek mutatták Pilátus felelősségét, miközben a történeti kivégzés római állami hatalom alatt történt. A jánosi elbeszélésben a helytartó döntése, a helyi vezetőkkel folytatott vita és a politikai fenyegetés

HÁTTÉRGYÁR

együtt vezet a kereszthalálhoz. A felelősség kérdését ezért nem lehet egyetlen szereplőcsoport vallási címkéjére visszavezetni.

A keresztre feszítés képei Jánosnál eltérő részleteket emelnek ki. A kereszt feliratát több nyelven olvashatják, a katonák megosztoznak Jézus ruháin, a köntös pedig egyben marad. Az elbeszélés egyik legismertebb pillanata, amikor Jézus anyját a szeretett tanítvány gondjaira bízza. A jelenet kétségtelenül személyes és megrendítő, ugyanakkor sokan a közösség új családi kapcsolatait kifejező teológiai jelenetként is értelmezték. A két olvasat között nem kell mesterséges választóvonalat húzni, amíg világosan kimondjuk, milyen bizonyíték szól a történeti esemény, és milyen a későbbi szimbolikus jelentés mellett. A szeretett tanítvány neve itt sem jelenik meg, ami újra figyelmeztet arra, hogy az azonosítást a későbbi hagyomány hozta létre.

Jézus halálának jánosi megformálásában a befejezés és a beteljesedés gondolata kap hangsúlyt. A kereszten elhangzó utolsó szavakhoz az elbeszélő a teljes küldetés lezárásának értelmét kapcsolja. A katona által megnyitott oldalból vér és víz folyik, s a történet e ponton ismét különös nyomatékkal beszél a tanú hitelességéről. A keresztény értelmezés később gazdag szentségi és

egyháztani jelentést fűzött e képekhez. A történész feladata megmutatni, mely vonatkozások olvashatók ki közvetlenül az evangéliumból, s melyek a későbbi teológiai hagyományban bontakoztak ki. A vér és a víz jelenete ráadásul a testiség és a valóságos halál kérdéséhez is szorosan kapcsolódik.

A feltámadási elbeszélés először Mária Magdolna útját követi az üres sírhoz. Az asszony híradása után Péter és a szeretett tanítvány siet a helyszínre, majd a történet Mária találkozását beszéli el a feltámadott Jézussal. A találkozásban a felismerés egyszerre érzéki és személyes: az asszony először nem tudja, kivel áll szemben, de saját nevének hallatán megérti a helyzetet. A jelenetben a megszólításnak különleges ereje van, ugyanakkor a szerző gondosan elkülöníti a feltámadott Jézussal való találkozást a korábbi földi együttlét egyszerű visszaállításától. A történet ezért a veszteség és a remény új viszonyát dolgozza fel.

A bezárt ajtók mögött összegyűlő tanítványok és Tamás kételkedésének története a hit tanúságra épülő természetét teszi központi kérdéssé. Tamás nem fogadja el azonnal társai beszámolóját, hanem személyes meggyőződést kíván. Amikor Jézus újra megjelenik, a történet a látás és a hit viszonyára irányítja a figyelmet.

HÁTTÉRGYÁR

A későbbi olvasók számára itt különösen fontos, hogy ők már nem vehetnek részt ugyanezen a találkozáson. Az evangélium saját létrejöttének indoklásához közelít: a megírt tanúságtétel segítségével akarja megszólítani azokat, akik nem látták az eseményeket. Ezzel a történet a második és későbbi keresztény nemzedékek kérdésére válaszol.

A huszadik fejezet végi lezárás után a Tibériás-tónál játszódó epilógus a tanítványok hétköznapi világába vezet vissza. Halászni indulnak, kezdetben eredménytelenül dolgoznak, majd a partról érkező útmutatás után bőséges fogással térnek vissza. A jelenetben a galileai múlt és a feltámadás utáni küldetés emlékei összekapcsolódnak. A szeretett tanítvány hamar felismeri a parton álló Jézust, Péter pedig azonnal cselekszik. A két szereplő eltérő magatartását a későbbi értelmezés gyakran a felismerés és a vezetői cselekvés kettősségeként olvasta. Ez lehetséges irodalmi értelmezés, de nem szükségképpen bizonyítéka annak, hogy az első században két konkrét egyházi irányzat élesen versengett volna egymással.

A Péternek adott háromszori pásztori megbízatás szoros kapcsolatban áll korábbi tagadásával, és a szeretet megvallása mellé a közösség gondozását helyezi.

A jelenet végén a szeretett tanítvány sorsa kerül szóba, s az elbeszélő külön tisztázza, hogy Jézus szavai nem ígértek neki földi halhatatlanságot. Ez a megjegyzés arra utalhat, hogy a tanítvány életéről vagy haláláról valamilyen közösségi várakozás, esetleg félreértés terjedt el. A szöveg azonban nem nevezi meg a tanítványt, és nem ad teljes életrajzot. A befejezésben a tanú személyes emlékezete, a közösségi hitelesítés és a könyv írásának indoka olyan közel kerül egymáshoz, hogy a szerzőségi viták számára természetes kiindulóponttá vált.

A dicsőség könyve a szeretet, a szolgálat és a szenvedés összefüggését mutatja meg. János elbeszélésében a kereszthalál nem veszti el történeti kegyetlenségét, de a szerző a megdicsőülés felől értelmezi. A tanítványok számára a felismerés az elvesztés tapasztalatán keresztül vezet tovább, és a feltámadás után új közösségi feladatot kapnak. Az evangélium első felében látott jelek tehát a második részben nyerik el végső értelmezésüket. Ez a szerkezet akkor is világosan felismerhető, ha a könyv keletkezésében több szerkesztési szakaszt tételezünk fel, és akkor is, ha egy meghatározó szerzői alak munkáját hangsúlyozzuk.

HÁTTÉRGYÁR

19. fejezet – János három levele

Az Újszövetségben a negyedik evangélium után három rövid levél viseli János nevét. Együtt olvasva őket ismerős kifejezések térnek vissza: világosság, igazság, szeretet, élet, tanúságtétel és a testben megjelent Krisztus. A hangvétel mégis lényegesen eltér az evangéliumi elbeszéléstől. Itt már olyan keresztény közösségek szólalnak meg, amelyekben éles viták bontakoztak ki a tanítás helyes értelmezése és a közösségi hűség körül. A szerzőségi hagyomány összekapcsolta a leveleket az apostollal, de a szövegek saját megjelölései árnyaltabb képet adnak. A második és harmadik levél írója „presbiterként”, vagyis vénként mutatkozik be, az első levél pedig nem közöl hasonló egyszerű szerzői nevet.

Az első jánosi levél a hagyományos levélformától is eltér. Nem olvasunk a kezdetén olyan személyes feladói és címzetti formulát, amilyet Pál leveleiből ismerünk, és nincsen benne szokványos befejező üdvözléssor sem. Sokkal inkább körlevélre vagy tanító iratra emlékeztet, amely egy vitatott közösségi helyzetet kíván értelmezni. Első mondatai a kezdettől fogva hallott és látott tapasztalatra hivatkoznak, és a tanúság hitelességét

HÁTTÉRGYÁR

hangsúlyozzák. A szóhasználat érintkezik a negyedik evangéliuméval, de önmagában nem bizonyítja azonos szerzőjük személyét. A közös hagyomány, a tudatos utánzás és a közvetlen személyes szerzőség egyaránt mérlegelendő történeti lehetőség.

A levél központi gondolata az, hogy Isten világosság, és a közösségi élet nem állhat ellentétben ezzel a megvallással. A szerző élesen bírálja azt az állítást, hogy valaki közösségben él Istennel, miközben gyűlöli testvérét. A szeretet itt nem pusztán érzelmi vagy lelkiállapotbeli kérdés, hanem a hűség és a mindennapi cselekvés mércéje. A szöveg egyaránt beszél a bűn valóságáról és az isteni megbocsátás lehetőségéről. E kettősség miatt a levél nem olvasható úgy, mintha a keresztények hibátlan, konfliktusoktól mentes életéről festene képet. Ellenkezőleg: a szerző éppen a közösségi önigazolás és a tényleges magatartás közötti feszültséget próbálja feltárni.

A levél szerint egyesek elhagyták a közösséget, és a szerző ezt a távozást úgy értelmezi, mint amely nyilvánvalóvá tette az addig rejtett különbséget. A kijelentés érzelmi ereje mögött valódi szakadási tapasztalat állhatott. A szakítás azonban történeti szempontból nem bizonyítja, hogy az egyik csoport

mindenben egységes, a másik pedig ugyanilyen egységes ellenközösség volt. A felek vallási nyelve részben közös maradhatott, miközben Krisztus személyéről és a hozzá tartozó életmódról eltérően gondolkodtak. Raymond E. Brown a jánosi közösség történetének késői szakaszaként értelmezte ezt a konfliktust, Hengel inkább egy meghatározó tanító és iskolája belső szakadását helyezte előtérbe. Mindkét modell megpróbálja összekapcsolni az irodalmi adatokat egy feltételezett közösségtörténettel.

A „szeretet” szó gyakori ismétlődése első pillantásra békés közösségi irat benyomását keltheti, ám a szöveg valójában kemény határkijelöléseket is tartalmaz. A szerző testvéreinek szeretetét sürgeti, ugyanakkor a tanítás ellenfeleit súlyos kifejezésekkel bírálja. A modern értelmező számára éppen ez a kettősség fontos. A korai keresztény közösségekben a szeretet és az igazság őrzésének igénye nem mindig vezetett ugyanahhoz a gyakorlati döntéshez. A levél nyelvezete sokat elárul arról, miként élhette meg egy vallási csoport saját belső szétesését, és hogyan próbálta a fennmaradó tagokat közös meggyőződés köré szervezni.

A második jánosi levél rövidsége ellenére rendkívül érdekes dokumentum. A „presbiter” egy kiválasztott úrnőnek és gyermekeinek címezi üzenetét, amelyet egyes

értelmezők valódi női címzetthez, mások jelképesen megnevezett közösséghez kapcsolnak. A levél röviden ismétli a szeretet és az igazság összetartozásának követelményét, majd figyelmeztet a tanítás eltorzítására. A vendégfogadás kérdése különös jelentőséget kap: az utazó tanítók támogatása a korai kereszténységben a hit terjedésének természetes módja volt, de lehetőséget adott egymással versengő tanítások továbbadására is. A levél egy olyan világot tükröz, ahol a közösség határai és a személyes vendégszeretet között nem mindig volt könnyű egyensúlyt találni.

A harmadik levél még közelebb hozza az olvasót a közösségi élet mindennapjaihoz. A presbiter Gájusznak ír, megdicséri vendégszeretetét és a vándorló testvéreknek nyújtott segítségét. Ugyanakkor élesen bírálja Diotrefészt, aki a levél szerint nem fogadja el az író tekintélyét, és másokat is akadályoz a vendégek befogadásában. Démétriosz pozitív tanúságot kap, de a közöttük fennálló kapcsolatrendszer minden részletét nem ismerjük. A szöveg mégis ritka bepillantást enged egy helyi gyülekezet belső működésébe. Nem elvont dogmatikai vita áll előttünk, hanem levelezés, tekintély, vendégfogadás és személyes konfliktus összetett hálózata.

HÁTTÉRGYÁR

Diotrefész alakját érdemes óvatosan kezelni. A levél szerzője kifejezetten negatívan ítéli meg, de ellenfele saját álláspontját nem ismerjük. Nem zárható ki, hogy a vita hátterében tanbeli nézeteltérés vagy a közösség önállóságának kérdése is szerepet játszott. A fennmaradt forrás ugyanakkor nem enged meg olyan részletes pszichológiai portrét, amely biztosan megmagyarázná Diotrefész minden döntését. A név későbbi egyházi emlékezete gyakran az önkényes vezetés jelképévé tette őt, történeti szempontból azonban elsősorban egy vitában álló levélíró ellenfelét látjuk. E különbség megőrzése akkor is fontos, ha a levél erkölcsi ítéletét az olvasó sajátjának érzi.

A három levél és a negyedik evangélium viszonyáról több lehetséges elképzelés született. Elképzelhető, hogy ugyanazon tanítói kör különböző helyzetekben keletkezett irataival állunk szemben, de az is, hogy egy későbbi szerző tudatosan épített a korábbi evangéliumi nyelvezetre. A levelek íróját presbiternek nevező hagyomány különösen érdekes Papiász tanúságtétele felől nézve, hiszen ott is felmerül a János presbiter név. A két adat összekapcsolása történetileg vonzó, de nem automatikusan bizonyító erejű. Hengel e ponton nagy jelentőséget tulajdonított a vezető tanítói alaknak, míg

Brown a közösség szerkezeti és tanbeli változásait vizsgálta. Egyik magyarázat sem szünteti meg az adatok hiányát.

A jánosi levelek sokszor idézett szeretetparancsa később a keresztény lelkiség és erkölcstan meghatározó részévé vált. A szövegek történeti olvasata azonban megmutatja, hogy a kijelentések viták közepette születtek, és konkrét, egymással kapcsolatban álló embereknek szóltak. A szeretet nem függetlenedett az igazságról vallott közös meggyőződéstől, de a helyes hit megvallása sem mentette fel a hívőket egymás gyakorlati támogatása alól. A levelek különös erejét ez a kétirányú követelmény adja. Az egyéni vallási meggyőződés és a közösségben tanúsított magatartás nem választható el egymástól következmények nélkül.

A negyedik evangélium és a három levél együtt tehát olyan irategyüttest alkot, amelyben a teológia és a közösségi tapasztalat szorosan összefügg. Az evangélium Jézus személyében és cselekedeteiben bontja ki a szeretet és az igazság jelentését, a levelek pedig megmutatják, milyen nehéz e fogalmakat viták idején következetesen alkalmazni. A szerzőség kérdése továbbra is nyitott, de a közös szókincs és a visszatérő problémák történeti kapcsolatot valószínűsítenek. A

HÁTTÉRGYÁR

következő fejezetekben a Jelenések könyvének egészen más hangú világával és a jánosi hagyomány későbbi alakulásával találkozunk. Ott válik majd különösen világossá, miért kellett a korai egyháznak több, egymástól megkülönböztethető János-alakkal és szerzői hagyománnyal számolnia.

HÁTTÉRGYÁR

20. fejezet – Patmosz és a Jelenések könyve

A Jelenések könyve azzal kezdődik, hogy egy János nevű ember a kis-ázsiai keresztény közösségekhez fordul. Nem mutatkozik be apostolként, nem mondja magát Zebedeus fiának, s azt sem állítja, hogy ő írta volna a negyedik evangéliumot. Testvérüknek és társuknak nevezi magát a megpróbáltatásban, az országban és a Jézusban való állhatatosságban. Patmosz szigetén tartózkodik, mégpedig a könyv megfogalmazása szerint Isten igéje és Jézus tanúságtétele miatt. Ebből a néhány sorból indult el az a hosszú értelmezéstörténet, amely a látnok alakját összekapcsolta Jézus egyik legközelebbi tanítványával. A két személy azonossága azonban önálló történeti kérdés; a név egyezése önmagában nem bizonyítja.

Patmosz az Égei-tenger keleti medencéjében, Kis-Ázsia partjaihoz közel fekvő sziget. A császárkori hajózási útvonalak világában nem számított elérhetetlen helynek, de lakóinak mindennapjait a sziget földrajzi adottságai és a tengeri összeköttetések határozták meg. A népszerű kép egy magányos, mindenkitől elszakított fogolyról szól, aki egy barlang mélyén vetette papírra

HÁTTÉRGYÁR

látomásait. A bibliai szöveg azonban sem barlangot, sem az őrizet pontos jogi formáját nem írja le. A száműzetés lehetősége történetileg értelmezhető, ám az elbeszélésből közvetlenül nem állapítható meg, hogy hatósági ítélet, kényszerű tartózkodás vagy másféle helyzet vezetett János szigeti jelenlétéhez.

A mű a hét kis-ázsiai gyülekezetnek szól: Efezusnak, Szmirnának, Pergamonnak, Thiatirának, Szárdisznak, Filadelfiának és Laodikeiának. Ezek a városok kereskedelmi, politikai és vallási szempontból is eltérő világot alkottak. A római császár tisztelete, a helyi városi elit társadalmi szerepe, a hagyományos kultuszok és az új keresztény közösségek közötti viszony mindenütt másképpen alakult. A könyv ezért nem pusztán a távoli végidőkről beszél, hanem nagyon is konkrét helyi konfliktusokra válaszol. A szegénységet, az önelégültséget, a kompromisszumokat és az üldözést egyaránt a közösségek jelenének részeként állítja az olvasó elé.

Efezus különösen fontos a János-hagyomány szempontjából. A város az apostoli kor utáni emlékezetben az evangélista utolsó lakóhelyévé vált, és a Jelenések könyve elsőként szólítja meg az efezusi gyülekezetet. A két adat egymás mellé állítható, de nem

igazolja, hogy ugyanaz a személy áll a két irodalmi hagyomány hátterében. A Jelenések írójának a városokhoz fűződő kapcsolata a szövegből ténylegesen megmutatható. Az evangélista személyéhez való hozzárendelés már a korai keresztény olvasat és a későbbi történetírás következtetése.

A Jelenések könyve műfaját tekintve apokalipszis, ugyanakkor prófétai írás és körlevél is. Képeinek jelentős része az ószövetségi prófétákból, különösen Dániel, Ezékiel, Izajás és Zakariás könyvéből táplálkozik. A hét pecsét, a trombiták, a különféle fenevadak és a mennyei Jeruzsálem szimbólumai nem egyetlen megfejtési kulcshoz igazodó rejtvények. A könyv szókészlete és képisége olyan közösségnek szólt, amely ismerte Izrael szent iratait, és a római birodalmi hatalom környezetében kereste saját helyét. Az értelmezéshez ezért elengedhetetlen a zsidó apokaliptikus irodalom ismerete.

A híres 666-os szám történeti értelmezése jó példa a mű saját korához való kötődésére. Az egyik széles körben tárgyalt magyarázat a Néró császár nevének héber betűértékeiből indul ki; a szöveghagyományban előforduló 616-os változatot is ezzel hozzák kapcsolatba. Ezt nem lehet minden részletében véglegesen

bizonyítottnak tekinteni, ugyanakkor sokkal szilárdabb történeti támpontot ad, mint azok az egymást váltó korszerűsítő megfejtések, amelyek minden újabb politikai ellenségben a fenevad megtestesülését látják. Az apokaliptikus szimbólumok működését ugyanis a korabeli hallgatók történeti tapasztalata felől kell megérteni.

A mű keletkezését gyakran Domitianus császár uralkodásának vége felé, a kilencvenes évekre teszik. Ez a dátum többek között az ókeresztény hagyományból, különösen Iréneusz ismert tanúságtételének értelmezéséből nyerte tekintélyét. Más kutatók korábbi időpontokat is mérlegeltek, többek között a Néró-kori eseményekhez kapcsolva a könyvet. A pontos keltezés a szöveg belső utalásai és a későbbi tanúk alapján vitatott. A felelős történeti elbeszélésnek ezért meg kell mutatnia a lehetséges időrendi kereteket, miközben különbséget tesz a valószínű és a biztos között.

A római hatalommal szembeni kritika a mű meghatározó vonása. Babilon alakja, a vérrel megrészegedett asszony és a földi királyok hatalmát felülíró mennyei trón mind arra figyelmeztetnek, hogy a birodalmi rend nem örök. A szöveg ellenállása azonban sajátos: nem katonai felkelés programját adja, hanem kitartásra, hűségre és a közösség erkölcsi megőrzésére

buzdít. A képek olykor rendkívül erőszakosak, de a mű vallási világlátásában az ítélet végső bírája Isten. Az első olvasók számára a szavak a birodalom mindennapi tekintélyével szemben egy másfajta, mennyei hatalmi rendet jelenítettek meg.

A Jelenések görög nyelve feltűnően különbözik a negyedik evangélium gondosan szerkesztett, ismétlésekre épülő prózájától. A látnok szövegében szokatlan nyelvtani szerkezetek, hebraizmusok és sűrű ószövetségi utalások fordulnak elő. A különbségekre már az ókorban felfigyeltek. Alexandriai Dionüsziosz, akinek érvelését Euszebiosz őrizte meg, éppen a nyelv és a gondolkodás eltérései miatt vonta kétségbe, hogy a két mű ugyanattól a szerzőtől származhat. A történeti kérdés tehát nem csupán modern kritikusok találmánya, hanem a keresztény tudós hagyományon belül is régen felmerült.

Az evangélium és a Jelenések között mégis vannak érintkezési pontok. Mindkettőben jelentős a tanúságtétel fogalma, mindkettő középpontjába kerül Krisztus alakja, és mindkettő gazdagon használja az élet, a világosság és a győzelem képeit. A Bárány jelentése ugyanakkor a két műben eltérő irodalmi összefüggésben bontakozik ki. A hasonlóságok közös keresztény nyelvi és vallási

környezetből is származhatnak; nem bizonyítják az azonos szerzőséget. Raymond E. Brown kifejezetten elkülönítette a Jelenések íróját az evangélium szerzőségének kérdésétől, és Hengel vizsgálatának középpontjában is elsősorban az evangélium és a levelek állt.

A Jelenések korai fogadtatása nem volt mindenütt egyforma. Egyes keresztény közösségek fontos prófétai tanúságtételnek tekintették, mások a túlzó végidővárás és a különféle értelmezési viták miatt óvatosak voltak vele. Keleten az elfogadása helyenként lassabbnak bizonyult, nyugaton a kánon részeként nagy tekintélyt szerzett. A szerző János neve szerepet játszott a befogadás történetében, ám az apostoli névhez kötődő tekintély és a tényleges személyazonosság itt sem azonos kérdés. A kánon kialakulása közösségi és történeti folyamat volt, amelyben az egyes írások használata, tanítása és hagyománya együtt számított.

A könyv utolsó látomása, az új ég és az új föld, az első keresztény századok egyik legnagyobb hatású reménységképévé vált. Az új Jeruzsálemben már nincs templom, mert a város egészét Isten jelenléte tölti be; eltűnik a könny, a halál és a gyász. Ezek a mondatok különösen sokat jelenthettek azoknak, akik bizonytalan

társadalmi helyzetben éltek, vagy üldöztetéstől tartottak. A látomás nem dátumok kiszámítását kínálja, hanem az igazságosság és a végső helyreállítás nyelvét. Így válhatott a mű egyszerre történeti dokumentummá és kétezer éven át újraolvasott hitvallássá.

Patmosz Jánosa tehát fontos alakja a kereszténység legkorábbi irodalmának, ám életrajza néhány biztos adaton túl alig rekonstruálható. Tudjuk, hogy Jánosnak nevezte magát, ismerte a kis-ázsiai közösségeket, és tekintélyt tulajdonított a prófétai látomásnak. A negyedik evangélistával való azonosítása évszázadokon át erős hagyományként élt tovább, miközben a szerzői azonosság mellett és ellen szóló érvek sohasem szűntek meg. A következő fejezetben már nem a látnok művét, hanem annak a hosszú életű apostolnak az emlékezetét vizsgáljuk, akiről az egyház a második század végétől egyre gazdagabb történeteket őrzött.

HÁTTÉRGYÁR

21. fejezet – Az utolsó apostol

Az evangélista öregségéről szóló legnépszerűbb történetek gyakran meghittebbek, mint az apostolok szenvedéseit elbeszélő hagyományok. Egy idős tanító jelenik meg bennük, aki már nem tud hosszan beszélni, mégis újra és újra ugyanarra inti hallgatóit: szeressék egymást. A történet Jeromosnál maradt fenn, jóval az apostoli nemzedék után. Szépsége és későbbi hatása kétségtelen, történeti pontosságát azonban nem tudjuk ellenőrizni. Az ilyen elbeszélések akkor mutatják meg igazi értéküket, ha nem tekintjük őket jegyzőkönyvnek, hanem annak a képnek a tanúiként olvassuk őket, amelyet az egyház Jánosról őrzött.

A második század végi keresztény emlékezetben János az efezusi hagyomány egyik legfontosabb alakja lett. Lyoni Iréneusz azt állította, hogy János, az Úr tanítványa Ázsiában, Efezusban adta közre az evangéliumát, és egészen Traianus császár idejéig élt. Iréneusz emlékezetének tekintélyét részben az erősítette, hogy saját állítása szerint az ifjúkorában hallott szmirnai Polükarposz tanításaira támaszkodott. Ez értékes hagyománylánc, de a közvetítés minden elemét külön kell vizsgálni: Iréneusz jóval később írt, Polükarposz

HÁTTÉRGYÁR

tanításának részleteit pedig csak közvetett módon ismerjük.

Traianus 98 és 117 között uralkodott. Amennyiben a hagyomány szerint János valóban Jézus kortársa volt és megérte uralkodásának kezdetét, az első század végén már rendkívül idős embernek kellett lennie. Nem lehetetlen, hogy valaki ilyen hosszú életet élt, de az ókori életrajzi hagyományokban a szokatlanul magas életkor gyakran a tekintély jelképe is. Az idős apostol képe lehetőséget teremtett arra, hogy az efezusi közösség saját tanítását közvetlenül Jézus korához kapcsolja. Ez az összefüggés magyarázza a hagyomány jelentőségét, még ha minden életrajzi részlete nem is bizonyítható.

Az efezusi János és János presbiter kérdése itt tér vissza a legerősebben. Papiász töredékeiben a név különös módon jelenik meg, és az értelmezők eltérnek abban, hogy egyetlen vagy két különböző tanítványról beszélt-e. Martin Hengel a jánosi irodalom mögött nagy tekintélyű kis-ázsiai tanítót és iskolát látott; Richard Bauckham szintén súlyt helyezett a presbiter alakjára, miközben a szeretett tanítvány személyét másképpen magyarázta, mint a hagyományos apostolazonosítás. Michael J. Kok azt kutatta, hogyan kapcsolódott össze fokozatosan az apostol és az evangélista szerepe a korai

recepcióban. Eltérő magyarázataik mellett is egyetérthetünk abban, hogy a korai forrásokat nem szabad egyszerű, hézagmentes életrajzként összeolvasni.

Az efezusi hagyomány egyik különösen érdekes dokumentuma Polükratész levele, amelynek részlete Euszebiosz egyháztörténetében maradt fenn. Polükratész az ázsiai egyházak húsvéti gyakorlatát védelmezve több tekintélyes elődöt sorol fel, köztük Jánost, aki a hagyomány szerint az Úr keblén nyugodott, és Efezusban pihent meg. A szövegben János papi jellemzőkkel is megjelenik. A kijelentés pontos értelme sok vitát váltott ki: valódi jeruzsálemi templomi papi szerepet, képletes tekintélyt vagy valamilyen sajátos liturgikus emlékezetet tükröz-e? A forrás nem jogosít fel arra, hogy Jánosnak ellenőrzött papi életrajzot tulajdonítsunk.

Külön hagyománycsoport beszél arról, hogy Jánost Rómába vitték, forró olajba vetették, ám sértetlen maradt, majd száműzetésbe került. Az elbeszélés főként későbbi keresztény szerzőknél kapott ismert formát. Tertullianusnál már feltűnik az olajos kínzás motívuma, amelyet azután újabb történetek és művészi ábrázolások gazdagítottak. Nincs megfelelő korai, független dokumentációnk ahhoz, hogy az eseményt bizonyított történeti tényként kezeljük. A történet mégis fontos a

HÁTTÉRGYÁR

szentéletrajzi hagyomány megértéséhez: Jánosban az egyház olyan tanút tisztelt, akit a szenvedés sem tudott elhallgattatni.

A János cselekedetei című apokrif irat más világba vezeti az olvasót. Elbeszéléseiben csodák, megtérések, különös tanítások és olykor a későbbi ortodoxiától eltérő krisztológiai képzetek jelennek meg. A mű fennmaradt anyaga nem tekinthető az apostol élettörténetéről szóló egységes, hiteles beszámolónak. A kereszténység sokféleségének megismeréséhez azonban felbecsülhetetlen értékű: mutatja, hogyan alakították át az apostolok alakját a második–harmadik századi közösségek, és milyen eltérő tanításokat lehetett nevükhöz kötni. Az apokrif János így a történeti apostol helyett a közösségek képzeletéről árul el sokat.

Az egyházatyák közül Alexandriai Kelemen egy különösen eleven történetet örökített meg. János egy fiatalembert egy helyi egyházi vezető gondjaira bíz, a fiú azonban később rablók vezére lesz. A visszatérő apostol felkeresi, üldözőbe veszi, majd bűnbánatra és visszatérésre ösztönzi. A történet színpadszerű, párbeszédekben gazdag, és nehéz megállapítani, mennyiben támaszkodhatott konkrét emlékezetre. Lelkipásztori üzenete azonban egyértelmű: a vezető

HÁTTÉRGYÁR

felelőssége nem ér véget, amikor valaki eltávolodik a közösségtől. Az irgalom és a személyes utánajárás eszménye itt János alakjában kapott formát.

A Mária efezusi életéről szóló elképzelés a János-evangélium kereszt alatti jelenetéből nyeri egyik legfontosabb kiindulópontját. A szöveg annyit mond, hogy Jézus anyját a szeretett tanítvány azután magához fogadta. A mondat nem nevezi meg Efezust, s azt sem írja le, hogy Mária élete hátralévő részében Kis-Ázsiába költözött volna. A későbbi zarándok- és kegyhelyhagyományok szorosabban összekapcsolták személyét a várossal. Az efezusi Mária-ház modern kori ismertségéhez további vallási és helytörténeti folyamatok is hozzájárultak. A hitbeli hagyomány és a történeti bizonyíthatóság két különböző mérce.

János halálának pontos évét és körülményeit nem ismerjük. A későbbi elbeszélések között találunk békés eltávozást, különös sírba szállást és csodás motívumokat is. Ez a változatosság különösen azért figyelemre méltó, mert több más apostol emlékezetét határozott vértanútörténet szervezi. János esetében inkább az idős, tanító apostol képe vált meghatározóvá. Nem bizonyítható, hogy ez egyetlen pontos emlékből fejlődött ki; lehetséges, hogy a közösségek különböző eredetű

HÁTTÉRGYÁR

történeteiket fokozatosan egységes életrajzi ívvé alakították.

A hagyományos sír Efezus környékén, az Ayasuluk-domb térségében kapott tartós tiszteletet. A késő antik korban és a bizánci időszakban az emlékhely nagy templomi építkezések központjává vált; Justinianus császár korának bazilikája különösen jól mutatja a kultusz jelentőségét. A régészeti maradványok a későbbi tisztelet és a zarándoklat történetét bizonyítják, nem magának az első századi temetésnek a pontos körülményeit. A történeti olvasat számára az épület mint emlékezeti hely értékes: megmutatja, hogy a Jánoshoz kapcsolódó hagyomány évszázadokon át hogyan formálta egy város szent földrajzát.

Az idős Jánoshoz társított szeretetparancs visszavezet bennünket a negyedik evangélium és az első jánosi levél központi gondolataihoz. Az elbeszélésben a tanítványok megkérdezik, miért ismétli mesterük mindig ugyanazt, ő pedig azért tartja elegendőnek ezt az intelmet, mert a szeretet megélése a keresztény élet lényegét érinti. A történet valóságtartalmától függetlenül pontosan érzékelteti, miként olvasták az egyházi közösségek a jánosi iratok erkölcsi világát. A szeretet itt nem puszta érzelem, hanem a közösség tagjait egymáshoz kötő

felelősség.

Ha megpróbáljuk összegyűjteni azokat az adatokat, amelyek alapján az apostol késői életútja szigorú értelemben rekonstruálható, meglehetősen rövid listát kapunk. A korai források tanúskodnak egy János nevű tekintélyről, a kis-ázsiai egyházak János-emlékezetéről és arról, hogy a második századra erős kapcsolat épült ki Efezus és a negyedik evangélium szerzősége között. Az azonosítás különböző lépései azonban vitatottak. János történeti jelentősége ezért nem kizárólag az életrajzilag bizonyítható cselekedetekből áll, hanem abból is, hogy neve köré a keresztény írásmagyarázat és közösségi identitás rendkívül gazdag hagyománya szerveződött.

HÁTTÉRGYÁR

22. fejezet – Az evangélista kétezer éves öröksége

János neve a keresztény hagyományban egyszerre idézi fel a galileai halászt, a szeretett tanítványt, az evangélium költői erejű kezdősorait és a patmoszi látomásokat. Ez a sokféle kép magyarázza, miért vált az apostol a leggyakrabban ábrázolt újszövetségi szereplők egyikévé. A középkori oltárképeken gyakran fiatal, szakálltalan férfiként áll a kereszt alatt, míg a Patmoszon ábrázolt látnok többnyire idős, írni készülő alak. A kétféle arckép nem a történeti életrajz hiteles portréja, hanem a művészeti hagyományban kialakult szerepek különbségét jeleníti meg.

A négy evangélista jelképei közül Jánoshoz a sas társult. A szimbólum a négy élőlény bibliai látomásaiból és azok keresztény magyarázataiból alakult ki, értelmezése azonban nem volt mindig és mindenütt egységes. A későbbi nyugati hagyományban a sas azért is illett Jánoshoz, mert evangéliumának bevezetése a megtestesülés előtt létező Igéről beszél, mintegy a földi történet fölé emelve az olvasó tekintetét. A jelképet templomok kapuin, kéziratok kezdőbetűiben, freskókon és szobrokon egyaránt megtaláljuk. Az ábrázolás

egyszerre jelöli a szerzőt és segíti a szent szöveg felismerését.

A kéziratos könyvkultúrában János evangéliuma különleges szerepet kapott. A középkori másolók a mű elejét gyakran díszítették gazdag ornamentikával, mert a „Kezdetben volt az Ige” a keresztény teremtés- és megtestesüléstan egyik legsűrűbb megfogalmazásának számított. Az első mondatok számos liturgikus és áhítati helyzetben önálló életet éltek, sokszor az evangélium egészétől elkülönülve. A szöveg ismeretét részben a templomi felolvasás, részben a magánáhítat terjesztette. Ennek során János neve gyakran egyetlen mondatból is felidézhető tekintéllyé vált.

A kereszt alatti jelenet sajátos érzelmi erővel hatott a képzőművészetre. A keresztre feszítést ábrázoló alkotásokon Mária és János alakja sokszor szimmetrikusan helyezkedik el a kereszt két oldalán. A festők eltérő hangsúlyokat adtak nekik: Mária gyásza, János fájdalma vagy figyelmes tanúságtétele a néző vallási tapasztalatához kínált kapcsolódást. A jelenet a középkori passiójátékokban és prédikációkban is jelentős szerepet játszott. Az ábrázolásokból ugyanakkor nem következtethetünk arra, milyen volt a történeti tanítvány külső megjelenése vagy pontos életkora.

A nyugati művészetben János másik jellegzetes attribútuma a kehely, amelyből olykor kígyó vagy sárkány emelkedik ki. A motívum az apostol mérgezett italról szóló legendájához kapcsolódik, s főként középkori hagyományban vált ismertté. A képzőművészeti jelkép tehát ismét olyan történetből táplálkozik, amelynek történeti igazolása nem lehetséges. A legenda népszerűsége a védelmező és csodatevő szent iránti igényt mutatja. A különböző korszakok a János alakjában megjelenő értékek közül más és más vonást emeltek előtérbe.

A keleti kereszténységben János gyakran a „teológus” melléknevet viseli. Ez nem modern egyetemi tudósra utal, hanem arra a hagyományra, amely a negyedik evangéliumot Isten belső életéről és a megtestesült Igéről szóló különleges tanúságtételként értelmezte. A bizánci ikonokon János olykor tanítványának diktáló vagy író személyiségként jelenik meg; másutt a látnok jelleg kerül előtérbe. A keleti liturgia és himnuszköltészet a szeretetet, a tanúságtételt és a megvilágosodást egyaránt hozzákapcsolta. A különböző egyházi hagyományok gazdagítják a képet, de nem teszik történetileg bizonyítottá az összes életmondát.

HÁTTÉRGYÁR

A keresztény teológia nagy vitái során János evangéliumát különös figyelemmel olvasták. Az óegyházi krisztológiai vitákban az Ige istensége, a Fiú és az Atya kapcsolata, valamint a megtestesülés kérdése ismételten előtérbe került. A János-prológus különféle értelmezései hatottak a hitvallások megfogalmazására, és később a középkori skolasztika is rendszeresen visszatért hozzá. Ugyanaz a szöveg eltérő teológiai iskolákban más hangsúlyt kapott, ami megmutatja, hogy az evangélium öröksége nem egységes, változatlan kommentárhagyomány, hanem folyamatos értelmezési munka eredménye.

Ágoston János evangéliumához írt magyarázatai a nyugati teológiai gondolkodás tartós alaprétegévé váltak. A püspök nem csupán a teológiai fogalmakat fejtette ki, hanem lelkipásztori célból is beszélt a hit, a szeretet és az egyházi közösség kérdéseiről. János első levelének magyarázatában különösen nagy súlyt kapott a szeretet és az erkölcsi cselekvés összefüggése. Az ágostoni értelmezés évszázadokon át közvetítette a jánosi gondolatvilágot a latin kereszténység számára. Közben a bibliai szöveg saját első századi környezete gyakran háttérbe szorult a későbbi tanítási vitákhoz képest.

HÁTTÉRGYÁR

A keresztény misztika is gyakran merített a negyedik evangéliumból. Az egységről, a Jézusban maradásról, a szeretetről és az isteni életben való részesedésről szóló szakaszok teret adtak a személyes belső tapasztalat nyelvének. Különösen a szőlőtő és a szőlővesszők képe, valamint Jézus búcsúbeszédei váltak a szemlélődő imádság fontos forrásaivá. Ezen az úton János nem a történeti kutatás szereplőjeként, hanem a lelki élet tekintélyeként jelent meg. Ez az értelmezés a hívők számára olykor erősebben alakította az evangélista képét, mint az apostolokról szóló elbeszélések.

A reformáció korában a negyedik evangélium továbbra is központi maradt, ám a hangsúlyok különböztek. A hit, a kegyelem, a Krisztushoz való tartozás és az Írás tekintélyének kérdései új összefüggésekbe kerültek. A protestáns magyarázók és a katolikus teológusok sokszor ugyanazokra a jánosi helyekre hivatkoztak eltérő tanításuk alátámasztására. E viták miatt az evangélium a felekezeti önértelmezések egyik fontos szövege lett. A közös hivatkozási alap azonban azzal a lehetőséggel is járt, hogy a különböző hagyományok közötti párbeszéd ugyanezen szövegek köré szerveződhetett.

A modern bibliatudomány megjelenése megváltoztatta a Jánoshoz való viszonyt. A kutatók fokozatosan

különbséget tettek az evangélium szövegének értelmezése, a szerző kilétének kérdése és a közösségtörténeti rekonstrukció között. A nyelv, a szerkezet, a kéziratok, az ókeresztény idézetek és a társadalomtörténeti háttér vizsgálata új eredményeket hozott, ugyanakkor sok korábbi bizonyosságot kérdésessé tett. A tizenkilencedik és huszadik századi vitákban több elmélet versengett arról, milyen kapcsolatban áll a negyedik evangélium a történeti Jézussal és a szinoptikus hagyománnyal. A kérdések súlya ma sem kisebb, csak a források felhasználása lett módszertanilag kifinomultabb.

Raymond E. Brown a jánosi közösség történetét az evangélium és a levelek belső nyomainak segítségével próbálta feltárni. Martin Hengel erősebben hangsúlyozta a nagy tekintélyű tanító és iskolája szerepét. Richard Bauckham a tanúságtétel és a szemtanúi emlékezet kapcsolatát állította középpontba, míg Michael J. Kok azt vizsgálta, miként szilárdult meg a szerző apostoli azonosítása. Hugo Méndez újabb munkája ennél radikálisabban kérdőjelezi meg az evangéliumi szerzői tekintély hagyományos magyarázatát. Ezek a kutatások nem egyszerűen egymást cáfoló válaszok gyűjteményét alkotják: különböző kérdésekből indulnak ki, és ezért

időnként ugyanazt az adatot is eltérő jelentőségűnek tekintik.

A modern kutatás egyik erkölcsileg is fontos területe az evangélium zsidókról szóló kijelentéseinek értelmezése. A szöveg egyes helyein az „a zsidók” kifejezés ellenséges összefüggésben szerepel, holott maga Jézus és tanítványainak első nemzedéke is zsidó volt. A történészek és bibliatudósok ezért gondosan vizsgálják, hogy a kifejezések milyen helyi konfliktusokat, vallási tekintélyvitákat vagy későbbi közösségi tapasztalatokat tükrözhetnek. A keresztény zsidóellenesség történetében ezek a szövegek időnként súlyos félreolvasások alapjául szolgáltak. A történeti értelmezésnek meg kell akadályoznia, hogy az első századi vitákból egy egész népre vonatkozó általános ítélet szülessen.

János tisztelete számos helyi kultuszt és népszokást is alakított. A december végi nyugati ünnep, a keleti emléknapok és az efezusi zarándokhagyományok más-más történeti környezetből nőttek ki. A népszerű vallásosságban védelmező szentként, az írók és teológusok körében példaképként, az egyházi művészetben pedig jellegzetes attribútumokkal felismerhető alakként szerepelt. Hogy egy-egy korszak

HÁTTÉRGYÁR

mit tartott belőle fontosnak, sokat elárul annak vallási érzékenységéről. A történeti Jánosról ezért az utókor képei is tanúskodnak, de közvetett módon: a tisztelők világáról beszélnek.

A negyedik evangélium irodalmi jelentősége túlmutat felekezeti közegén. A fény és a sötétség, az út és az igazság, az élő víz és a kenyér motívumai a vallási nyelv szélesebb történetébe kerültek. Írók és filozófusok újraértelmezték az evangélium mondatainak feszültségét, még akkor is, ha teológiai előfeltevéseiket nem osztották. A mű egyszerre rendkívül egyszerű nyelvű és sokrétegű gondolatvilágú. Az ismétlések, párbeszédek, félreértések és szimbolikus jelenetek olyan elbeszélői erőt adnak neki, amely a mai olvasót is megszólíthatja.

A szeretett tanítvány alakja az evangéliumban a hiteles tanú kérdésére irányítja a figyelmet. A szerző olyan valakire hivatkozik, aki látott és tanúságot tett, a közösség pedig megerősíti tanúsága igaz voltát. Ez a kapcsolat a személyes emlékezet és a közösségi hit között rendkívül fontos az evangélium önértelmezése szempontjából. Hogy a szeretett tanítvány pontosan azonosítható-e egy ismert apostollal, továbbra is vitatott; a szövegben betöltött szerepét azonban ettől függetlenül

HÁTTÉRGYÁR

elemezhetjük. A tanú figurája az olvasót arra hívja, hogy mérlegelje a róla szóló állítást, és helyezze el saját viszonyát a történethez.

A könyvünk elején egy galileai halászcsaládból indultunk ki, amelynek egyik tagja Jézus követője lett. A történeti források alapján körvonalazható egy János nevű apostol, aki szerepet játszott a legkorábbi jeruzsálemi közösségben. A negyedik evangélium körül ezzel párhuzamosan olyan írói és közösségi hagyomány bontakozott ki, amelyet a második század végétől egyre határozottabban kapcsoltak az apostol személyéhez. Az összekapcsolás egyes állomásai forrásokkal dokumentálhatók, más részletei bizonytalanok. Ez az eltérés teszi szükségessé, hogy János történetét a megőrzött tanúságok és a későbbi emlékezet kettős nézőpontjából szemléljük.

A keresztény hagyomány számára János legmaradandóbb öröksége a szeretet és az igazság összetartozása. A jánosi iratok sokszor szigorúan beszélnek az igazságról, a tévedésről és a közösség határairól, ugyanakkor újra meg újra visszatérnek a kölcsönös szeretet követelményéhez. E kettősség az első keresztény századok belső küzdelmeinek emléke, s egyben későbbi nemzedékek számára is kérdést jelentett.

A történész nem oldhatja fel minden ellentmondását, de megmutathatja, milyen emberek, közösségek és értelmezések formálták ezt az örökséget. János így egyszerre marad a történelem részben homályba vesző szereplője és az európai vallási műveltség egyik legnagyobb hatású neve.

HÁTTÉRGYÁR

Kronológia – János és a jánosi hagyomány történeti keretei

Kr. e. 4 körül

Heródes király halála; a Jézus és első tanítványai korát meghatározó politikai háttér egyik fordulópontja. János születésének éve nem ismert.

Kr. u. 20-as évek vége

Keresztelő János működése és Jézus nyilvános fellépésének kezdete; a tanítványok meghívásának evangéliumi elbeszélései ebbe a környezetbe illeszkednek.

Kr. u. 30 körül

Jézus keresztre feszítése és a tanítványi közösség feltámadáshitéről szóló legkorábbi hagyományok. A pontos év vitatott.

Kr. u. 30–40-es évek

A jeruzsálemi ősegyház kibontakozása. Az Apostolok cselekedetei Pétert és Jánost több alkalommal együtt szerepelteti.

HÁTTÉRGYÁR

Kr. u. 40-es–50-es évek

Pál a Galatákhoz írt levélben Jakabot, Kéfást és Jánost a jeruzsálemi közösség oszlopai között említi. Ez az egyik legfontosabb korai, az evangéliumoktól független tanúság.

Kr. u. 66–70

Az első zsidó háború és Jeruzsálem, valamint a templom pusztulása; a korai keresztény közösségek történetének meghatározó fordulata.

Kr. u. 70–100 körül

A negyedik evangélium kialakulásának gyakran feltételezett időszaka; a pontos dátum, a szerzőség és a szerkesztési folyamat vitatott.

Kr. u. 90-es évek vagy más első századi időpont

A Jelenések könyvének egyik elterjedt keltezése Domitianus uralkodásának végére esik, de korábbi keltezést is képviselnek.

Kr. u. 98–117

Traianus császár uralkodása. A későbbi Iréneusz-hagyomány szerint János idáig élt; ez az azonosítástól függő történeti állítás.

HÁTTÉRGYÁR

Kr. u. 100–150 körül

Papiász működésének és feljegyzéseinek vitatott ideje. A János presbiterről szóló részlet a szerzőazonosítás egyik központi forrása.

Kr. u. 150–200 körül

A jánosi iratok ismertsége és használata szélesedik; a második századi szerzők körében megjelennek a későbbi szerzői hagyomány alapvető elemei.

Kr. u. 180 körül

Lyoni Iréneusz az evangélium szerzőjét Jánossal, az Úr tanítványával és az efezusi hagyománnyal kapcsolja össze.

Kr. u. 190 körül

Polükratész az ázsiai egyházak hagyományában János efezusi emlékezetére hivatkozik.

3. század

Alexandriai Dionüsziosz nyelvi és gondolati érvekkel vizsgálja a Jelenések könyvének szerzőségét.

4. század

Caesareai Euszebiosz összegyűjti és értékeli az apostoli kor utáni János-hagyományokat, köztük Papiász és Iréneusz adatait.

HÁTTÉRGYÁR

5–6. század

Efezus Jánoshoz kötődő emlékhelyének növekvő jelentősége és monumentális építészeti formálódása.

A középkortól napjainkig

János kultusza, a negyedik evangélium értelmezéstörténete és a történeti szerzőségi kutatás folyamatos alakulása.

HÁTTÉRGYÁR

Fontosabb személyek és fogalmak

Zebedeus

Jakab és János apja a szinoptikus evangéliumokban; a galileai halászat világához kapcsolódik.

Jakab, Zebedeus fia

János testvére, Jézus legszűkebb tanítványi körének tagja; az Apostolok cselekedetei vértanúhaláláról számol be.

Simon Péter, illetve Kéfás

Az első tanítványi közösség egyik vezetője; Jánossal együtt szerepel az apostoli hagyomány több jelenetében.

Keresztelő János

Jézus kortársa és előfutára, akit nem szabad összetéveszteni János apostollal, János presbiterrel vagy a Jelenések írójával.

Mária, Jézus anyja

A negyedik evangélium kereszt alatti jelenetében a szeretett tanítvány gondjaira bízott személy; az efezusi tartózkodás későbbi hagyomány.

HÁTTÉRGYÁR

Mária Magdolna

A feltámadási elbeszélések fontos tanúja, János 20. fejezetében az üres sír felfedezője és a feltámadott Jézussal találkozó szereplő.

Márta, Mária és Lázár

A betániai család; különösen a negyedik evangélium őriz róluk jelentős hagyományokat.

Pál apostol

A legkorábbi fennmaradt keresztény levelek szerzője; a Galatákhoz írt levélben Jánost a jeruzsálemi tekintélyek között említi.

János presbiter

A Papiász-töredékek értelmezésében kulcsszerepet játszó alak; személyazonossága vitatott.

Papiász

Hierapolisz korai keresztény tanítója és püspöke; elveszett munkájának töredékei későbbi szerzőknél maradtak fenn.

Polükarposz

Szmirna püspöke, akinek emlékezetére Iréneusz hivatkozott az apostoli hagyomány közvetítéseként.

HÁTTÉRGYÁR

Lyoni Iréneusz

A második század végi egyházi szerző, a negyedik evangélium efezusi Jánoshoz kapcsolásának egyik legfontosabb tanúja.

Polükratész

Ázsiai püspök, aki a húsvéti vitában Efezus János-hagyományára hivatkozott.

Alexandriai Kelemen

Ókeresztény tanító; Jánosról szóló erkölcsi történeteket is közvetített.

Alexandriai Dionüsziosz

Harmadik századi püspök és tudós; megkülönböztette a Jelenések nyelvét a negyedik evangéliumétól.

Caesareai Euszebiosz

Egyháztörténész, az elveszett korai János-tanúságok legfontosabb közvetítőinek egyike.

Jeromos

Latin egyházi író, aki János öregségéről és a szeretetparancsról szóló hagyományt is megőrizte.

Logosz

Görög eredetű kifejezés, amely János evangéliumának prológusában az isteni Igére vonatkozik.

HÁTTÉRGYÁR

Szeretett tanítvány

A negyedik evangélium névtelen szereplője, akinek történeti azonosítása a kutatás egyik legfontosabb vitája.

Jánosi közösség

A negyedik evangélium és a levelek mögött feltételezett keresztény társadalmi és vallási környezet; rekonstruálhatósága vitatott.

Apokalipszis

Olyan kinyilatkoztató irodalmi műfaj, amely látomásokkal és jelképekkel értelmezi a történelmet, az ítéletet és a végső reményt.

Patmosz

Égei-tengeri sziget; a Jelenések könyvének szerzője ide helyezi saját megszólalását.

Efezus

Kis-ázsiai város, a jánosi hagyomány és a későbbi apostolkultusz meghatározó központja.

HÁTTÉRGYÁR

Felhasznált irodalom és elsődleges források

A Biblia: Márk, Máté, Lukács és János evangéliuma; az Apostolok cselekedetei; Pál levelei, különösen a Galatákhoz írt levél; János első, második és harmadik levele; A jelenések könyve. A szentírási hivatkozások a magyar bibliai könyvek szokásos elnevezéséhez igazodnak.

Bauckham, Richard: Jesus and the Eyewitnesses: The Gospels as Eyewitness Testimony. Eerdmans, 2006. A feltöltött példány az első kiadás szövegét tartalmazza.

Bauckham, Richard: The Testimony of the Beloved Disciple: Narrative, History, and Theology in the Gospel of John. Baker Academic, 2007.

Brown, Raymond E.: The Gospel According to John (I–XII). Anchor Bible 29. Doubleday, 1966.

Brown, Raymond E.: The Gospel According to John (XIII–XXI). Anchor Bible 29A. Doubleday, 1970.

Brown, Raymond E.: The Community of the Beloved Disciple: The Life, Loves, and Hates of an Individual Church in New Testament Times. Paulist Press, 1979.

HÁTTÉRGYÁR

Hengel, Martin: The Johannine Question. SCM Press, 1989.

Kok, Michael J.: The Beloved Apostle? The Transformation of the Apostle John into the Fourth Evangelist. Cascade Books, 2017.

Méndez, Hugo: The Gospel of John: A New History. Oxford University Press, 2025.

Ókeresztény források: Lyoni Iréneusz, Adversus haereses; Caesareai Euszebiosz, Historia ecclesiastica, különösen a Papiászt, Polükratészt és Alexandriai Dionüszioszt tárgyaló helyek; Alexandriai Kelemen, Quis dives salvetur; Tertullianus, De praescriptione haereticorum; Jeromos, Commentarius in Epistolam ad Galatas és De viris illustribus; az apokrif Acta Ioannis fennmaradt szöveghagyománya. Az apokrif és szentéletrajzi anyagokat nem kezeljük azonos bizonyító erejű forrásként a korai apostoli tanúságokkal.

HÁTTÉRGYÁR

JÁNOS

A TANÍTVÁNY, AKIT JÉZUS SZERETETT

Ki volt valójában János? Az apostol, a szeretett tanítvány, az evangélista és a Jelenések könyvének látója ugyanaz a személy volt-e? Ez a kötet a bibliai szövegek, az ókeresztény hagyomány és a modern kutatás alapján követi végig János alakjának történetét Galileától Jeruzsálemen és Efezuson át Patmoszig.

A könyv nem legendát akar gyártani, hanem feltárja, mit tudunk biztosan, mi valószínű, és mi marad nyitott kérdés. Bemutatja János helyét Jézus legszűkebb körében, az ősegyház első évtizedeiben, a negyedik evangélium és a jánosi levelek világában, valamint a későbbi egyházi emlékezetben.

Történet, teológia és forráskritika találkozik ebben a gazdag, olvasmányos életrajzban, amely közelebb visz a kereszténység egyik legfontosabb és legtitokzatosabb alakjához.

HÁTTÉRGYÁR

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.